ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Greek Review of Social Research

Vol 71 (1988)

71

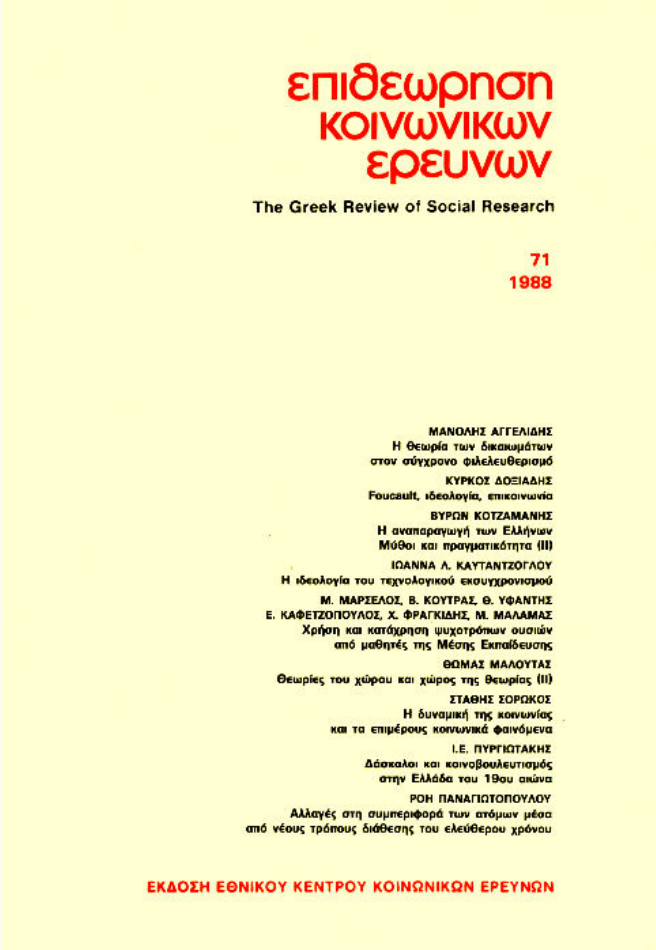

Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα (ΙΙ. η πορεία της έγγαμης γονιμότητας στη μεταπολεμική περίοδο: τάσεις, προοπτικές και ερωτήματα που ανακύπτουν από τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα της πτωτικής της πορείας)

Βύρων Κοτζαμάνης

doi: 10.12681/grsr.832

Copyright © 1988, Βύρων Κοτζαμάνης

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Κοτζαμάνης Β. (1988). Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα (ΙΙ. η πορεία της έγγαμης γονιμότητας στη μεταπολεμική περίοδο: τάσεις, προοπτικές και ερωτήματα που ανακύπτουν από τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα της πτωτικής της πορείας). *The Greek Review of Social Research*, *71*, 44–83. https://doi.org/10.12681/grsr.832

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 12/10/2024 08:54:19

*Βύρων Κοτζαμάνης**

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ: ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ (ΙΙ. Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΓΓΑΜΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: ΤΑΣΕΙΣ, ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΝΑΚΥΠΤΟΥΝ ΑΠΟ ΤΑ ΚΥΡΙΑΡΧΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΤΩΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ)**

Η συρρίκνωση του κατ' έτος αριθμού των γεννήσεων και η πτωτική πορεία του συνθετικού δείκτη ολικής γονιμότητας (ISF)* συνεχίζουν να προβληματίζουν έντονα τόσο την κοινή γνώμη όσο και τους κοινωνικούς και επιστημονικούς φορείς, τα πολιτικά κόμματα και τους ασκούντες τη διαχείριση των «κοινών», θεωρούνται δε από τους κύριους παράγοντες ανησυχίας και προβληματισμού για τη μελλοντική πορεία της χώρας μας, στο βαθμό που οι πρωτογενείς και δευτερογενείς επιδράσεις τους προσλαμβάνουν ιδιαίτερη βαρύτητα. Πρόσφατα ακόμη, επιτροπή του Υπ. Εθνικής Οικονομίας ενασχολήθηκε με το «δημογραφικό πρόβλημα», αναζητώντας τα αίτια και διατυπώνοντας προτάσεις για τους στόχους-κατευθύνσεις και μέτρα της μέλλουσας δημογραφικής πολιτικής (Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1988), ενώ παράλληλα, ξεφεύγοντας από τα στενά εθνικά πλαίσια, η Ελληνική Προεδρία στην ΕΟΚ προτίθεται να θέσει το γενικότερο πρόβλημα, κοινό στο σύνολο των δυτικοευρωπαϊκών κρατών-μελών και στα κοινοτικά συναφή όργανα.

Το «δημογραφικό πρόβλημα» παρουσιάζεται ως συνέπεια της μη ανανέωσης των γενεών και της στασιμότητας — με τάση για μείωση του μελλον-

---

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

** Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους συναδέλφους του σχεδιαστηρίου του ΕΚΚΕ και ιδιαίτερα στη Χρ. Παπαδημητρίου που επιμελήθηκε και σχεδίασε με ιδιαίτερη φροντίδα τα διαγράμματα αυτού του άρθρου.

* Βλ. ορισμούς δεικτών μέτρησης της αναπαραγωγής στο Παράρτημα Α του πρώτου μέρους του άρθρου αυτού (*Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 70, 1988).

τικού πληθυσμού της χώρας μας, ως κύριος δε παράγοντας που συνέτεινε στην εμφάνιση και όξυνσή του στη διάρκεια της τελευταίας περιόδου αναφέρεται η «υπογεννητικότητα»[1] των Ελληνίδων. Στο βαθμό όμως που η εκτός γάμου γεννητικότητα στη χώρα μας παρουσιάζεται ιδιαίτερα περιορισμένη[2], η δε γαμηλιότητα εξακολουθεί μέχρι τις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας να παραμένει σε υψηλό επίπεδο (P. Festy, 1983, A. Monnier, 1984, F. Munoz-Perez, 1988), ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η γονιμότητα των εγγάμων γυναικών και η μελέτη της πορείας της στη μεταπολεμική περίοδο: αυτήν

1. Ο όρος δεν είναι σαφής: Χρησιμοποιείται συνήθως για να χαρακτηρίσει τη συνεχή μείωση των γεννήσεων, τη μη κάλυψη των υπό των θανάτων προκαλουμένων κενών, ή ακόμη και την ελλιπή αναπαραγωγή των γενεών υπό τις τρέχουσες συνθήκες θνησιμότητας, με άμεση συνέπεια τη μείωση του πληθυσμού στο απώτερο μέλλον και την παράλληλη γήρανσή του.

2. Βλ. Πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ

Εξωγαμιαίες γεννήσεις, επί του συνόλου των γεννήσεων (1956-1985)

Έτη	*Εξωγαμιαίες γεννήσεις*	*Έτη*	*Εξωγαμιαίες γεννήσεις*
1956	–	1970	1,11
1957	–	1971	1,19
1958	–	1972	1,18
1959	–	1973	1,27
1960	–	1974	1,21
1961	–	1975	1,32
1962	–	1976	1,29
1963	1,19	1977	1,33
1964	1,09	1978	1,37
1965	1,06	1979	1,39
1966	0,99	1980	1,46
1967	0,99	1981	1,58
1968	1,09	1982	1,48
1969	1,12	1983	1,55
		1984	1,68

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού της Ελλάδος*, 1975 και 1985.

Ας υπενθυμίσουμε ότι η Ελλάδα κατέχει την τελευταία θέση ανάμεσα στις 18 ευρωπαϊκές χώρες-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης ως προς το ποσοστό εξώγαμων γεννήσεων (βλ. Conseil de l'Europe, 1987). Ταυτόχρονα το ολικό ποσοστό της εκτός γάμου γονιμότητας (γεννήσεις εξώγαμων/σύνολο άγαμων γυναικών 15-49 ετών) που δεν επηρεάζεται από τις διακυμάνσεις της γαμηλιότητας και της γονιμότητας των εγγάμων, κυμάνθηκε στην πρώτη μεταπολεμική τριακονταετία σε ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο (2-3,5‰), διαφοροποιώντας τη χώρα μας ακόμη και από αυτές τις νότιες περιοχές της ηπείρου μας (Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία) – βλ. F. Munoz-Perez, 1987.

άλλωστε στοχεύουν συνήθως τα προτεινόμενα μέτρα για την ανακοπή και αναστροφή των διαπιστωμένων τάσεων, τα αίτια δε της συρρίκνωσής της απασχολούν τόσο τους ειδικούς επιστήμονες (βλ. ενδεικτικά, Ν. Πολύζος 1981, Ν. Πολύζος, Γ. Τζιαφέτας κ.ά., 1988, Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, Χ. Συμεωνίδου, 1979 και 1988) και την κοινή γνώμη, όσο και τις διαδοχικές κυβερνήσεις της τελευταίας δεκαετίας (βλ. ενδεικτικά Βουλή των Ελλήνων 1978, 1979, 1984 και 1986, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1984 και 1988).

Στο άρθρο αυτό θα επιχειρήσουμε μια σύντομη αναδρομή στην αναπαραγωγική ιστορία των έγγαμων συμβιώσεων στη χώρα μας θέτοντας παράλληλα ορισμένα βασικά ερωτήματα που ανακύπτουν από την κυρίαρχη οπτική γωνία που ευρύ τμήμα της κοινής γνώμης και της επιστημονικής κοινότητας αντιμετωπίζει το υπό εξέταση πρόβλημα («υπογεννητικότητα») και κατ' επέκταση από τα μέτρα και λύσεις που διατυπώνονται για την αναστροφή των διαπιστούμενων τάσεων.

Α) ΟΛΙΚΗ ΚΑΙ ΕΓΓΑΜΗ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ: ΜΕΡΙΚΕΣ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ

Η ολική γονιμότητα* ενός πληθυσμού (και κατ' επέκταση και ο συνολικός αριθμός των γεννήσεων) σε κάθε χρονική περίοδο, είναι συνάρτηση της έγγαμης και της εκτός γάμου γονιμότητας, και κατ' επέκταση της πορείας των δύο προαναφερθεισών μεταβλητών. Οι μεταβλητές αυτές που συνθέτουν την ολική γονιμότητα επηρεάζονται από δύο αποκλειστικά παραμέτρους: αφ' ενός μεν από την πιθανότητα σύλληψης/γέννησης εντός ή εκτός έγγαμης συμβίωσης, αφ' ετέρου δε από τον συνολικό αριθμό των γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας (έγγαμων ή μη). Το πλήθος των υποκειμένων στον «κίνδυνο» της σύλληψης όμως γυναικών, προσδιορίζεται από τη γαμηλιότητα, τη θνησιμότητα, τη διάλυση του έγγαμου βίου και τέλος τη μετανάστευση των υπό εξέταση γενεών (Διάγραμμα 1).

Στη χώρα μας, στη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας, η πορεία της εκτός γάμου γονιμότητας ελάχιστα επηρέασε την πορεία της ολικής —όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στον συνθετικό δείκτη αναπαραγωγής— (βλ. Β. Κοτζαμάνης, 1988), ενώ αντιθέτως η σταθερά πτωτική πορεία της έγγαμης γονιμότητας από το 1970 έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του δείκτη ολικής γονιμότητας (ISF) (βλ. Διάγραμμα 2).

Επομένως, η γονιμότητα των έγγαμων θα πρέπει να συγκεντρώσει την προσοχή μας, όπως σ' αυτήν οφείλεται η συρρίκνωση της ολικής γονιμότητας στη χώρα μας μέχρι τα μέσα της τρέχουσας δεκαετίας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

*Προσδιοριστικοί παράμετροι της γεννητικότητας**

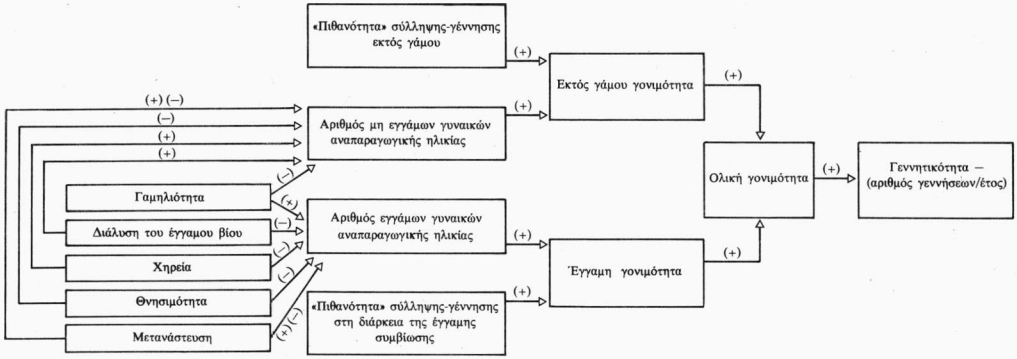

* Τα βέλη προσδιορίζουν τη διεύθυνση της αιτιακής σχέσης τα πρόσημα (+) θετική επίδραση, (–) αρνητική επίδραση

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Η εξέλιξη των συνθετικών δεικτών ολικής (ISF) και έγγαμης (ISF / M) γονιμότητας και γαμηλιότητας στην περίοδο 1956-1985

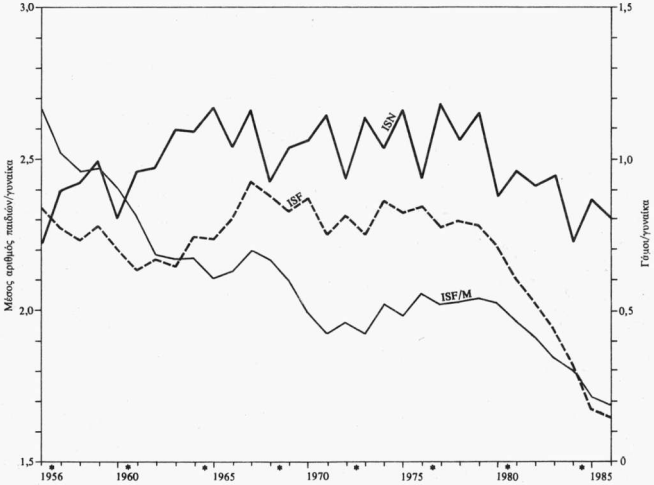

* δίσεκτα έτη

Πηγή: Βλ. Β. Κοτζαμάνης (1988) και F. MUNOZ-PEREZ (1987) για ISM

Ταυτόχρονα, στο βαθμό που δεν επηρεάζεται, όπως η ολική γονιμότητα, από τις μεταπτώσεις/μεταβολές της γαμηλιότητας* είμαστε σε θέση να συνάγουμε σαφέστερα συμπεράσματα ως προς την αναπαραγωγική «προσπάθεια» των Ελληνίδων και κατ' επέκταση να αναζητήσουμε τους μηχανισμούς και τα αίτια της συρρίκνωσης της ολικής γονιμότητας στη χώρα μας. Υπάρχουσες έρευνες και μελέτες στις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες όπου το φαινόμενο αυτό εμφανίσθηκε πολύ νωρίτερα απ' ό,τι στην Ελλάδα χωρίς να δίνουν συγκεκριμένες απαντήσεις ως προς τα αίτια της πτωτικής πορείας της αναπαραγωγής των έγγαμων συμβιώσεων, είναι σαφείς ως προς τους μηχανισμούς που καθόρισαν τη συρρίκνωσή της: αυτή οφείλεται κύρια στην κάθετη πτώση της «πιθανότητας» σύλληψης - γέννησης μετά την έλευση του δεύτερου παιδιού στην οικογένεια και την ταυτόχρονη «καθυστέρηση»/«υστέρηση» των γεννήσεων στη μετά το γάμο περίοδο συμβίωσης (L. Roussel, P. Festy, 1979, A. Monnier 1981, F. Munoz-Perez, 1982, C. Blayo, 1988). Αντίστοιχες τάσεις διαπιστώνονται όμως και στην πορεία της έγγαμης γονιμότητας στη χώρα μας;

Β) Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΕΓΓΑΜΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ: ΕΓΓΕΝΕΙΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Τα στατιστικά στοιχεία που συλλέγονται και δημοσιεύονται ετησίως από την ΕΣΥΕ δεν επιτρέπουν τη μελέτη της έγγαμης γονιμότητας κατά τη διάρκεια του γάμου και ηλικία της μητέρας στη σύναψη του γάμου ή ακόμη κατά σειρά γεννήσεως των παιδιών εντός του γάμου, όπως στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, με αποτέλεσμα, οι μηχανισμοί που προσδιόρισαν τη συρρίκνωσή της στη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας μερικώς μόνον να προσεγγίζονται βάσει των διαθέσιμων στατιστικών σειρών.

Έτσι, είναι δυνατή π.χ. κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, η αναδρομή στο παρελθόν και η ανασύσταση της αναπαραγωγικής ιστορίας των μεταγενέστερων του 1952 ομάδων (κοορτών) γάμου, στο βαθμό που τα υπάρχοντα στοιχεία επιτρέπουν τον υπολογισμό των ποσοστών έγγαμης γονιμότητας* για κάθε διάρκεια ειδικά (0, 1, 2, 3... έτη γάμου) και κατ' επέκταση τη μετάβαση από τη συγχρονική ή εγκάρσια* στη διαγενεακή* ή διαχρονική ανάλυση, τη μόνη που επιτρέπει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την πορεία –και πιθανόν και τις προοπτικές– του υπό εξέταση φαινομένου.

Εγγενείς όμως δυσκολίες παρουσιάζονται ακόμη και στη μελέτη της πορείας της γονιμότητας των εγγάμων κατά διάρκεια του γάμου, δυσκολίες που οφείλονται κύρια στη συλλογή και δημοσίευση των διαθέσιμων από την ΕΣΥΕ στοιχείων. Αφ' ενός οι γεννήσεις ζώντων νομίμων δίδονται κατά το ημερολογιακό έτος και κατά τη διάρκεια του γάμου των γονέων, χωρίς να αναφέρεται ταυτόχρονα και το έτος σύναψης του γάμου, αφ' ετέρου δε, δεν διατίθενται στοιχεία για τις υφιστάμενες έγγαμες συμβιώσεις στις διαδοχικές επετείους από τη σύναψη του γάμου (βλ. Παράρτημα, Διαγράμματα Α και Β). Είναι προφανές ότι:

α) Για τον υπολογισμό των συντελεστών έγγαμης γονιμότητας κατ' έτος* (και στη συνέχεια για την ανασύσταση της αναπαραγωγικής πορείας των διαδοχικών μετά το 1953 κοορτών γάμου) οι γεννήσεις ανάγονται στο μέσο αριθμητικό του αρχικού πληθυσμού δύο διαδοχικών κοορτών γάμου (βλ. Παράρτημα, Διάγραμμα Β) και επομένως, η αθροιστική σειρά των συντελεστών έγγαμης γονιμότητας, που χαρακτηρίζει και την ένταση του φαινομένου σε διάφορες διάρκειες (ο τελευταίος όρος δίδοντας έτσι την τελική του ένταση, δηλ. τον συνολικό αριθμό γεννηθέντων ζώντων τέκνων στη διάρκεια του γάμου) δεν αναφέρεται σε μία και μόνη κοορτή (1984, 83, 82, 81... 56), αλλά στη «μέση» κοορτή 1983-84, 1982-83... κ.ο.κ.).

β) Τα ποσοστά έγγαμης γονιμότητας που υπολογίζονται για την πρώτη διάρκεια του γάμου («διάρκεια» 0) παρουσιάζουν σημαντική απόκλιση

από την πραγματικότητα, ιδίως τα προσμετρούμενα για τις κοορτές γάμων που συνήφθησαν κατά τα δίσεκτα έτη, στο βαθμό που οι κατ' έτος γεννήσεις στη διάρκεια 0 του γάμου δεν ισοκατανέμονται ανάμεσα στους γάμους της τρέχουσας και της προηγούμενης χρονιάς.

γ) Οι υφιστάμενες σε κάθε διαδοχική επέτειο του γάμου έγγαμες συμβιώσεις κάθε έτους διαφέρουν από τις αρχικώς συναφθείσες, στο βαθμό που επιδρούν παράγοντες όπως η θνησιμότητα, η λύση του γάμου ή ακόμη —και σημαντικότερο για τη χώρα μας— η εξωτερική μετανάστευση. Είμαστε επομένως υποχρεωμένοι να υπολογίσουμε τα διαδοχικά κατά διάρκεια γάμου ποσοστά γονιμότητας αναφερόμενοι στον αρχικό αριθμό των τελεσθέντων κατ' έτος γάμων, με άμεσο αποτέλεσμα την υποεκτίμηση της γονιμότητας, ασήμαντη πιθανόν στις μικρές διάρκειες, αλλά σημαντικότερη στις μέσες και τελικές διάρκειες γάμου, στο βαθμό που με την πάροδο του χρόνου η επίδραση των τριών προαναφερθέντων παραγόντων (θνησιμότητα/διαζύγια/μετανάστευση) έχει συσσωρευτικές επιπτώσεις.

Στην παρουσίαση των στοιχείων και την ανάλυση της πορείας της έγγαμης γονιμότητας που θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια δεν θα επανέλθουμε στα προαναφερθέντα μεθοδολογικά προβλήματα και τις επιπτώσεις τους. Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε το αναμφισβήτητο γεγονός της μερικής υποεκτίμησης των συντελεστών έγγαμης γονιμότητας, και κατ' επέκταση και της τελικής γονιμότητας των κοορτών αναφοράς. Για τη διατύπωση όμως των πρώτων συμπερασμάτων και υποθέσεων θα πρέπει να δεχθούμε ότι *οι προσμετρούμενοι δείκτες αντικατοπτρίζουν τις τάσεις της ταχύτητας σύστασης της οικογένειας και του τελικού μεγέθους της στις διαδοχικές μετά το 1952 κοορτές γάμων. Η υπόθεση αυτή δεν είναι αβάσιμη:* Προϋποθέτει ότι αν γενική υποεκτίμηση υπάρχει, οι διακυμάνσεις της δεν είναι τόσο σημαντικές ανάμεσα στις διαδοχικές κοορτές στην υπό εξέταση περίοδο. Αν σταθούμε στους κύριους παράγοντες που επιδρούν και οδηγούν στην υποεκτίμηση της έγγαμης γονιμότητας θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η θνησιμότητα δεν παρουσίασε σημαντικές διακυμάνσεις στην περίοδο 1953-1986 για τις ομάδες ηλικίας 20-45 ετών, ενώ το αυτό δεν ισχύει για την εξωτερική μετανάστευση και τις λύσεις της έγγαμης συμβίωσης (διαζύγια). Η πρώτη, με αρνητικό πρόσημο μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 επέδρασε αρνητικά στις υφιστάμενες έγγαμες συμβιώσεις (56,0% των γυναικών και αντίστοιχα 45,0% των ανδρών που μετανάστευσαν στην περίοδο 1968-1976 είναι έγγαμοι) και την ίδια αυξανόμενη αρνητική επίδραση έχουν και τα διαζύγια στη μετά την 1973 περίοδο (ο αριθμός τους υπερτριπλασιάζεται ανάμεσα στο 1975 και 1985). Στο βαθμό που οι δύο αυτοί παράγοντες δεν έδρασαν συσσωρευτικά, η προοδευτική δε μείωση του ειδικού βάρους του πρώτου συνοδεύεται από την αυξημένη προοδευτικά επιρροή του δευτέρου, μπορούμε να ισχυρισθούμε, με

μερικές επιφυλάξεις[3] ότι η προτέρα εκφρασθείσα υπόθεση βασικά ισχύει. Επομένως, είναι δυνατή η συναγωγή κάποιων βασικών συμπερασμάτων για τη μέχρι τώρα πορεία της γονιμότητας των έγγαμων Ελληνίδων και την ταχύτητα ολοκλήρωσής της. Θα το επιχειρήσουμε στη βάση της με την προαναφερθείσα μέθοδο παρουσίασης των αντίστοιχων χρονολογικών σειρών και συνθετικών δεικτών που αναφέρονται στη συμπληρωμένη και τελική γονιμότητα των μετά το 1952 κοορτών γάμου.

Γ) ΠΟΣΟΣΤΑ ΕΓΓΑΜΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ, ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΗ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΔΙΑΡΚΕΙΕΣ ΤΗΣ ΕΓΓΑΜΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ ΚΑΙ ΜΕΣΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΕΚΝΩΝ ΣΤΙΣ ΚΟΟΡΤΕΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟ 1952 ΣΥΝΑΦΘΕΝΤΩΝ ΓΑΜΩΝ

Η πορεία του συνθετικού δείκτη έγγαμης γονιμότητας (Διάγραμμα 2) διαφοροποιείται σημαντικά απ' αυτή της ολικής γονιμότητας[4]. Οι τάσεις είναι σαφώς πτωτικές από τα μέσα της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας με μικρές περιόδους αναστροφής (1966-1968/1974-1980) που πιθανόν οφείλονται στην απουσία σημαντικής υποεκτίμησης του δείκτη στις προαναφερθείσες περιόδους. Ήδη όμως από το 1965 και για μια συνεχή εικοσαετία, οι τιμές του συνθετικού δείκτη αφήνουν να διαφανεί ότι η αναπαραγωγή των Ελληνίδων δεν διασφαλίζεται πλέον, στο βαθμό που ο αριθμός παιδιών που φέρνουν στον κόσμο υπολείπεται σημαντικά του ορίου των 2,3-2,4 ζώντων νόμιμων τέκνων ανά γυναίκα και θεωρείται ως αναγκαίο, από τις υπάρχουσες στη χώρα μας συνθήκες γαμηλιότητας και θνησιμότητας για την πλήρη αναπαραγωγή του ελληνικού πληθυσμού.[5]

---

3. Οι επιφυλάξεις αυτές αφορούν κύρια τις κοορτές γάμου 1959/60-1970/71, περίοδο που χαρακτηρίζεται από τα ιδιαίτερα έντονα μεταναστευτικά ρεύματα προς το εξωτερικό. Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των μεταναστών της περιόδου αυτής (βλ. αναλυτικά Β. Κοτζαμάνης, 1988) αφήνουν να διαφανεί μια σημαντικότερη υποεκτίμηση της γονιμότητας στις διάφορες διάρκειες γάμου —και επομένως και της τελικής— απ' ό,τι στις προγενέστερες και μεταγενέστερες κοορτές.

4. Υπενθυμίζουμε ότι οι δύο καμπύλες της ολικής και έγγαμης γονιμότητας συμπίπτουν όταν/αν δεν υπάρχουν γεννήσεις εκτός γάμου, διαζύγια και μεταναστευτικά ρεύματα από/προς το εξωτερικό.

5. Το όριο αυτό είναι υψηλότερο του 2,1-2,2 παιδιών ανά γυναίκα που θεωρείται το απολύτως αναγκαίο για την αναπαραγωγή του ελληνικού πληθυσμού με βάση την ολική του γονιμότητα (βλ. Β. Κοτζαμάνης, 1988). Η διαφορά οφείλεται στην απουσία καθολικής γαμηλιότητας στη χώρα μας, αν και το ποσοστό των γυναικών ηλικίας 50 ετών και παραμένουν άγαμες είναι ιδιαίτερα περιορισμένο σε σχέση τόσο προς τις βορειοδυτικές όσο και ως προς τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου(F. Munoz-Perez, L. Roussel - P. Festy, 1979, J.P. Sardon, 1986). Έτσι

Τα κατά διάρκεια γάμου ποσοστά γονιμότητας (Διάγραμμα 3 και Πίνακας Π1) μας δίνουν μια πληρέστερη εικόνα της εξέλιξης της έγγαμης αναπαραγωγής. Ακολουθούν πτωτική πορεία στις διάρκειες γάμου άνω των 4 ετών καθ' όλη την τριακονταετή περίοδο αναφοράς, οι δε ρυθμοί συρρίκνωσής τους επιταχύνονται προοδευτικά περνώντας από τις μεσαίες στις μεγάλες διάρκειες γάμου. Αντιθέτως, στις πρώτες διάρκειες της έγγαμης συμβίωσης (0 έως 4 έτη) η ροπή πτώσης είναι συγκρατημένη και ιδιαίτερα περιορισμένη στα πρώτα δύο-τρία χρόνια της έγγαμης συμβίωσης (διάρκειες 0-2). Επομένως *η συρρίκνωση του συνθετικού δείκτη οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην πτώση της έγγαμης γονιμότητας στις μεσαίες και μεγάλες διάρκειες του γάμου, και κατ' επέκταση, στο δραστικό περιορισμό των πολυτέκνων οικογενειών (άνω των 3 παιδιών ανά οικογένεια)*, στο βαθμό που η έλευση του τρίτου, τέταρτου, πέμπτου κλπ. παιδιού επέρχεται στις μεσαίες και μεγάλες διάρκειες του γάμου, γεγονός που επιβεβαιώνεται άλλωστε και από την κατανομή των γεννήσεων ζώντων τέκνων (νομίμων ή μη) κατά τάξη τεκνογονίας –βλ. Πίνακα Π2 και Διάγραμμα 4–, τόσο σε σχέση με την προπολεμική όσο και με την πρώτη μεταπολεμική περίοδο για την οποία διαθέτουμε αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία.

Η συναγωγή όμως ασφαλών συμπερασμάτων για την πορεία της έγγαμης γονιμότητας στη χώρα μας δεν είναι δυνατόν να βασισθεί στη διαχρονική εξέλιξη των ποσοστών γονιμότητας και του στιγμιαίου συνθετικού δείκτη, στο βαθμό που οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την ταύτιση της διαγενεακής με τη στιγμιαία γονιμότητα είναι εξαιρετικά περιοριστικές (βλ. Β. Κοτζαμάνης 1988). Η ανασύνθεση της «παραγωγικής» ιστορίας των έγγαμων συμβιώσεων καθίσταται επομένως αναγκαία, για τη μελέτη της αναπαραγωγής των έγγαμων Ελληνίδων και κατ' επέκταση του πληθυσμού της χώρας μας–, είναι δε εφικτή στη βάση των διαθέσιμων προσμετρούμενων ποσοστών γονιμότητας κατά διάρκεια γάμου (βλ. Πίνακα Π1). Τα αποτελέσματα των υπολογισμών αυτών για τις διαδοχικές κοορτές γάμων 1953-1985 δίδονται αναλυτικά στον Πίνακα Π3. Διαπιστώνουμε έτσι ότι ανάμεσα στην πρώτη ομάδα γάμων (1952-53) και στην πλέον πρόσφατη για τις οποίες είναι δυνατόν να εκτιμηθεί ασφαλώς η τελική γονιμότητα (κοορτή 1974-73), παρ' όλες τις προαναφερθείσες επιφυλάξεις (ό.π., σ. 4-6), η έγγαμη γονιμότητα συρ-

---

έχοντας ως δεδομένη την ανύπαρκτη εκτός γάμου γονιμότητα που αντιπροσωπεύει μόλις το 1% της ολικής γονιμότητας των γενεών 1940-1950 (βλ. A. Monnier, 1984), τα 2,3-2,4 παιδιά ανά έγγαμη γυναίκα θεωρούνται ως απολύτως αναγκαία για την πλήρη αναπαραγωγή του ελληνικού πληθυσμού.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Ποσοστά γονιμότητας (f_i') κατά διάρκεια γάμου: 1955-1986

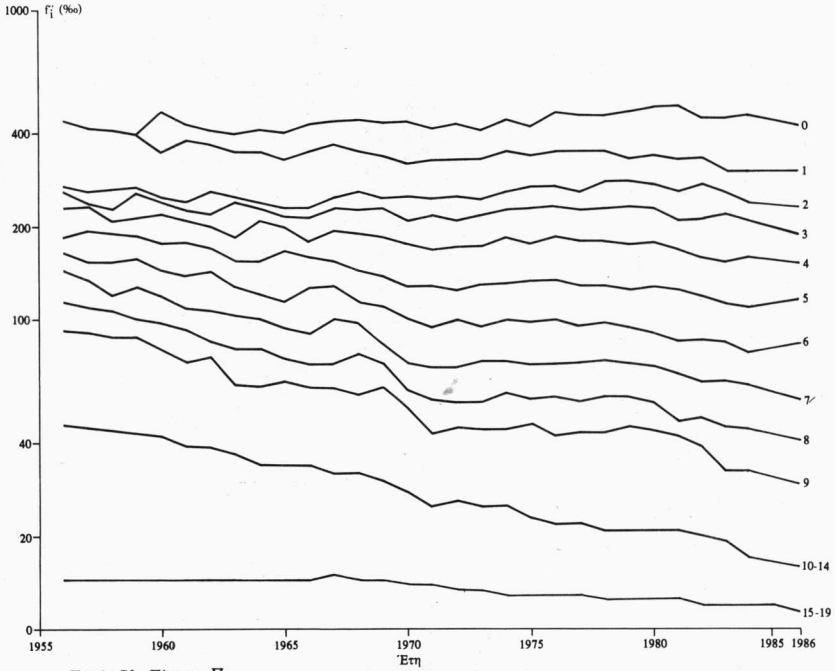

Πηγή: Βλ. Πίνακα Π_1.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Κατανομή των γεννήσεων ζώντων τέκνων κατά τάξη τεκνογονίας (1956-1984)

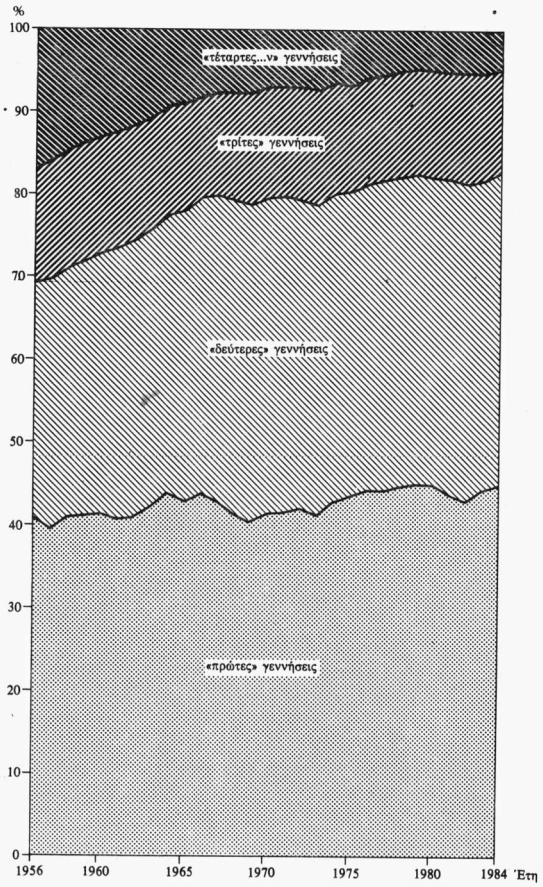

Πηγή: Βλ. Πίνακα Π_2.

ρικνώνεται κατά το 1/4 (2,53-1953/1, 92 1974)[6]. Επομένως η αρχική διαπίστωση των τάσεων συρρίκνωσης της αναπαραγωγής των έγγαμων στη βάση του συνθετικού δείκτη (ISF/M) επιβεβαιώνεται, όπως επίσης και το αναμφισβήτητο γεγονός τη μη αντικατάστασης των μετά το 1960 ομάδων (κοορτών) γάμου, και κατ' επέκταση και της ελλιπούς αναπαραγωγής του συνολικού πληθυσμού, στο βαθμό που ο μέσος αριθμός ζώντων νομίμων παιδιών ανά γυναίκα υπολείπεται του ορίου των 2,3-2,4 παιδιών που θεωρείται αναγκαίο υπό τις υφιστάμενες μεταπολεμικά συνθήκες γαμηλιότητας/θνησιμότητας των Ελληνίδων. Το εύρημα αυτό έρχεται έτσι να επιβεβαιώσει τα πρότερα συμπεράσματα από τη μελέτη της πορείας της ολικής γονιμότητας όταν στη βάση της διαγενεακής ανάλυσης διαπιστώσαμε τη μερική αναπαραγωγή των γενεών 1935-1955 (2,0-1,9 γεννήσεις/γυναίκα, βλ. Β. Κοτζαμάνης 1988).

Επαγωγικά, εάν πρόβλημα «υπογεννητικότητας» χαρακτηρίζει και τη χώρα μας, η εμφάνισή του δεν ανάγεται στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας: τόσο η ανάλυση των στοιχείων που αφορούν την ολική όσο και την έγγαμη γονιμότητα των Ελληνίδων επιβεβαιώνουν την ελλιπή αναπαραγωγή όλων των γυναικών που έχουν γεννηθεί αμέσως μετά τη μεγάλη οικονομική κρίση του μεσοπολέμου και δημιούργησαν οικογένεια από τα μέσα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '70. Επομένως, εάν κάποια «ελληνική ιδιομορφία» αναδεικνύεται, αυτή δεν έγκειται τόσο στη διατήρηση του στιγμιαίου δείκτη γονιμότητας (ISF) μέχρι πρόσφατα σε επίπεδα σημαντικά ανώτερα από το σύνολο σχεδόν των δυτικοευρωπαϊκών χωρών (P. Festy, 1983) —γεγονός που άφηνε να διαφανεί εμμέσως ότι η αναπαραγωγή των Ελληνίδων συντελείται ακόμη απρόσκοπτα—, αλλά κυρίως στη μάλλον σταθερή και χωρίς *σημαντικές* αναστροφές (βλ. baby-boom) φθίνουσα πορεία της ολικής και έγγαμης γονιμότητας από τις αρχές ήδη του αιώνα (P. Festy, ό.π., Β. Κοτζαμάνης, 1988, G. Siampos, V. Valaoras, 1969).

Το γεγονός αυτό μάλλον θα πρέπει πλέον να θεωρείται ως αναμφισβήτητο, και κατ' επέκταση, κάθε προσπάθεια ερμηνείας και ανεύρεσης των αι-

---

6. Οι εκτιμήσεις των A. Monnier και F. Munoz-Perez αποκλίνουν ελάχιστα των αποτελεσμάτων της παρούσας μελέτης. Ενδεικτικά ας αναφέρουμε ότι ο πρώτος υπολογίζει την τελική έγγαμη γονιμότητα των Ελληνίδων που παντρεύτηκαν από το 1955 έως το 1960 σε 2,419/2,315/2,148/2,067/2,256 και 2,159 παιδιά/γυναίκα (2,385/2,284/2,197/2,079/2,271 και 2,131 αντίστοιχα, βάσει των υπολογισμών μας – βλ. Πίνακα Π3) ενώ ο δεύτερος δίδει 2,42 και 1,96 παιδιά/γυναίκα στις κοορτές γάμων 1951-1955 και 1961-1970. Δυστυχώς, δεν παρατίθενται αναλυτικοί πίνακες και δεν εκτίθεται η μέθοδος που ακολούθησαν για την προσμέτρηση της έντασης του φαινομένου, ώστε να εξακριβωθούν τα αίτια των μικρών αυτών αποκλίσεων. Όσον αφορά τις εκτιμήσεις της Γ. Σερελέα (1979) που αναφέρονται στις κοορτές γάμων 1956-1977, οι αποκλίσεις είναι ασήμαντες.

τιωδών σχέσεων και παραμέτρων που προσδιορίζουν τη συρρίκνωση της γονιμότητας των Ελληνίδων θα πρέπει να απαγκιστρωθεί από τη συγκυρία[7], ανατρέχοντας στο μέσο και απώτερο παρελθόν για την αναζήτηση και ανάλυση των καθοριστικών αλλαγών που συντελέστηκαν τόσο στη χώρα μας, όσο και στον ευρύτερο γεωπολιτικό και πολιτισμικό χώρο που ανήκει.

Τέλος, ολοκληρώνοντας τη μελέτη της γονιμότητας των έγγαμων Ελληνίδων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι άμεσες προοπτικές για την πορεία του φαινομένου. Η διερεύνηση των μεταβολών στους ρυθμούς σύστασης του τελικού μεγέθους της ελληνικής οικογένειας, μπορούν να μας δώσουν μερικά στοιχεία για τις τάσεις του στιγμιαίου δείκτη έγγαμης γονιμότητας (ISF/M). Η επιλογή ορισμένων κοορτών γάμου που έχουν ολοκληρώσει ή εγγίζουν την τελική τους γονιμότητα από το φάσμα των 30 και πλέον ομάδων, την αναπαραγωγική ιστορία των οποίων ανασυνθέσαμε (βλ. Πίνακα Π3), μας δίδει τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε τις σημαντικές αλλαγές που επήλθαν στο διάστημα αυτό στους ρυθμούς/ταχύτητα ολοκλήρωσης του τελικού μεγέθους της οικογένειας, ανεξάρτητα από τον τελικό αριθμό παιδιών (ένταση της γονιμότητας) (βλ. Πίνακα 1 και Διαγράμματα 5α και 5β). Αναμφισβήτητα οι Ελληνίδες τείνουν να ολοκληρώσουν το επιθυμητό μέγεθος της οικογένειάς τους όλο και ταχύτερα, αποκτώντας τα παιδιά που επιθυμούν όλο και πιο γρήγορα, στα αμέσως πρώτα χρόνια μετά το γάμο[8] και η επιτάχυνση αυτή των ρυθμών είναι ακόμη πιο έντονη στις νεότερες ομάδες (κοορτές μεταγενέστερες του 1970). Έτσι, εάν μετά τα δύο πρώτα τρέχοντα έτη από την έγγαμη συμβίωση, σχεδόν το 36% του συνόλου των τέκνων έχουν ήδη γεννηθεί στις κοορτές 1955-56, το 42% έχουν ήδη έρθει στον κόσμο στις κοορτές 1978-77, και αντίστοιχα το 58% και 69% στο τέλος της πρώτης τετραετίας, με αποτέλεσμα η μέση διάρκεια στην εντός γάμου τεκνογονία, στο σύνολο των ζωσών γεννήσεων, να κατέρχεται σημαντικά: από 4,3 έτη στις κοορτές 1955-56 σε 3,5 έτη στην ομάδα γάμων του 1973-74. Η όλο και πρωιμότερη αυτή γονιμότητα των νέων ζευγαριών υπέκρυπτε μέχρι πρόσφατα τους ρυθμούς συρρίκνωσης της αναπαραγωγής τους, με αποτέλεσμα ο εγκάρσιος δείκτης (ISF/M) να παραμένει μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70 σε επίπεδο που απέκλινε σημαντικά από την πραγματικά τελική γονιμότητα των

---

7. Δυστυχώς η πλειοψηφία όσων έχουν ενασχοληθεί με το θέμα αυτό, έμμεσα ή άμεσα, αφήνει να διαφανεί ότι καθοριστικό ρόλο στη συρρίκνωση της γονιμότητας των Ελληνίδων είχαν οι μετά τις αρχές της δεκαετίας του '70 οικονομικές ανακατατάξεις (κρίση/ανεργία κλπ.) και θεσμικές αλλαγές (βλ. ενδεικτικά Ν. Πολύζος, 1985, Β. Βαλαώρας, 1986, Μ. Δρεττάκης, 1986, Έμκε-Πουλοπούλου, 1986 και 1988).

8. Το γεγονός αυτό έχει ήδη επισημανθεί από τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας από τους δημογράφους που ενδιαφέρθηκαν για την πορεία της έγγαμης γονιμότητας (βλ. ενδεικτικά Γ. Σερελέα, 1979 και Μ. Παπαδάκης, 1979).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συμπληρωμένη γονιμότητα των κοορτών γάμου 1953-1978, σε διάφορες διάρκειες

TABLEAU 1

Descendance atteinte aux differentes durées (cohortes de mariage 1953-1978)

Διάρκεια γάμου / *Durée de mariage*	*Κοορτές γάμων - Cohortes de mariage*									
	*1952-53**		*1955-56*		*1960-61*		*1973-74*		*1977-78*	
	D_f	D_x/D_f	D_f	D_x/D_f	D_f	D_x/D_f	D_f	D_x/D_f	D_f	D_x/D_f
1	—	—	—	—	—	—	0,438	22,8	0,457	24,7*
2	0,880	34,8	0,855	35,8	0,802	37,6	0,777	40,5	0,783	42,4*
3	1,151	45,5	1,120	47,0	1,050	49,3	1,045	54,5	1,058	57,3*
4	1,416	56,0	1,375	57,7	1,282	60,2	1,279	66,7	1,272	68,9*
5	1,649	65,2	1,596	66,9	1,484	70,0	1,448	75,5	1,431	77,5*
6	1,841	73,0	1,775	74,4	1,645	77,2	1,574	82,1	1,544	83,6*
7	1,998	79,0	1,919	80,5	1,774	83,2	1,664	86,8	1,621	87,8*
8	2,120	83,8	2,023	84,8	1,872	87,8	1,731	90,3	1,674	90,7*
9	2,213	87,5	2,102	88,1	1,944	91,2	1,779	92,8	1,714	92,8*
10	2,289	90,5	2,165	90,8	1,996	93,7	1,812	94,5	1,746*	94,6*
15	2,484	98,2	2,335	97,9	2,096	98,4	1,897	98,9	1,826*	98,9*
20	2,529	100,0	2,385	100,0	2,131	100,0	1,917	100,0	1,846*	100,0*

* Εκτιμήσεις
* Estimation

Πηγή: Βλέπε στοιχεία Πίνακα Π_3.
Source: Voir données Tableau P_3.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5α

Συμπληρωμένη γονιμότητα σε διάφορες διάρκειες γάμου για τις κοορτές 1955-56, 1960-61, 1973-74 και 1977-78 (Αριθμός παιδιών που αντιστοιχούν σε 100 γάμους στο τέλος της 1ης, 2ης, 3ης... 20 χρονιάς του γάμου)

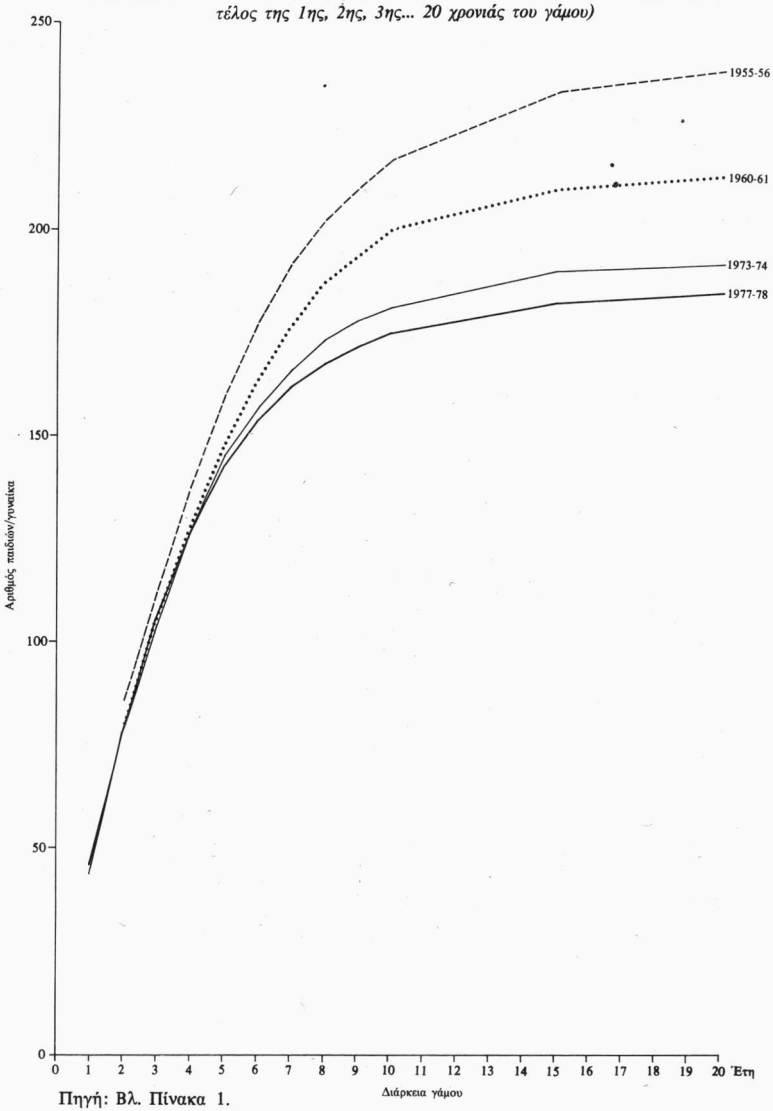

Πηγή: Βλ. Πίνακα 1.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5β

Ρυθμοί ολοκλήρωσης της γονιμότητας των κοορτών γάμου στις διάφορες διάρκειες της έγγαμης συμβίωσης: κοορτές 1955-56, 1960-61, 1973-74, 1977-78

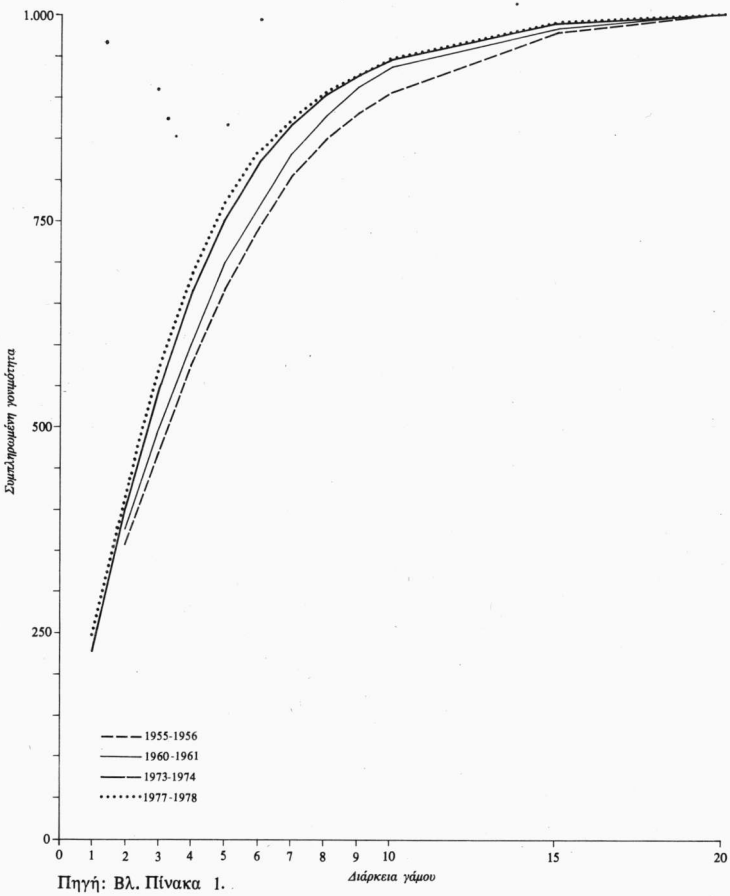

Πηγή: Βλ. Πίνακα 1.

εγγάμων. Επομένως, αν η ροπή αυτή για ταχύτερη σύσταση της οικογένειας ανακοπεί –ή ακόμη αναστραφεί–, όπως ήδη διαφαίνεται από τα πλέον πρόσφατα στοιχεία, είναι αναμενόμενη –και έχει ήδη εκδηλωθεί– η ταχύτατη πτώση του στιγμιαίου δείκτη (βλ. Πίνακα Π1 και Διάγραμμα 2) που θα συνεχισθεί μέχρις ότου το σύνολο των κοορτών γάμου που συμμετέχουν στο σχηματισμό του, υιοθετήσει το πρότυπο σύστασης της οικογένειας των νεότερων ομάδων γάμου. Επομένως, θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί στη συναγωγή συμπερασμάτων για την πορεία της έγγαμης γονιμότητας: η αναμενόμενη πτωτική πορεία του ISF/M, θα οφείλεται *κυρίως* στη μεταβολή του ρυθμού σύστασης της οικογένειας, και κατ' επέκταση, οι τιμές των 1,5 ή 1,6 παιδιών/γυναίκα που σύντομα πιθανόν θα καταγράψουμε, ουδαμώς θα πρέπει να εκληφθούν ως αντιπροσωπευτικές της τελικής γονιμότητας των γάμων της τρέχουσας δεκαετίας[9].

Δυστυχώς, δεν διαθέτουμε τα αναγκαία στατιστικά στοιχεία για τη διάσπαση της έγγαμης γονιμότητας, τόσο της «στιγμιαίας» όσο και της διαχρονικής κατά τάξη τεκνογονίας, που θα μας επέτρεπαν να διερευνήσουμε σε ποιο βαθμό και με ποιους ρυθμούς τα νεότερα ζεύγη δεν αποκτούν 3 ή και περισσότερα παιδιά, και επομένως, να διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις για το άμεσο μέλλον. Αναμφισβήτητα όμως, στη βάση των διαθέσιμων δεδομένων και της ανάλυσής τους διαπιστώνουμε ότι οι έγγαμες Ελληνίδες –όπως και ομόλογές τους στο σύνολο σχεδόν των ανεπτυγμένων περιοχών της ηπείρου μας– δεν αναπαράγονται επαρκώς ώστε να διασφαλίζουν και τη συνολική αναπαραγωγή του πληθυσμού. Ανεξάρτητα όμως από τη σχετικά γοργή πτώση των εγκάρσιων δεικτών (ISF/M και f'_t) στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80 και την αναμενόμενη πορεία τους, μπορούμε να διαπιστώσουμε τη συγκριτικά πλεονεκτικότερη θέση του ελληνικού πληθυσμού σε σχέση με αυτήν των άλλων δυτικοευρωπαϊκών ή ακόμη και μεσογειακών χωρών της Ευρώπης.[10] Το βασικό ερώτημα που τίθεται τόσο στην κοινή γνώμη όσο και στους πολιτικούς και επιστημονικούς φορείς, στο σύνολο των χωρών αυτών, όπως και στη χώρα μας, άπτεται των μηχανισμών και αιτιωδών σχέσεων που συνδέουν την αναπαραγωγή με άλλες παραμέτρους/μεταβλη-

---

9. Όπως οι αντίστοιχες τιμές του ISF (1,5-1,6) ουδαμώς είναι δυνατόν να ταυτισθούν με την τελική γονιμότητα των γενεών 1950-1960, που εγγίζει τα 1,9 παιδιά/γυναίκα (βλ. Β. Κοτζαμάνης, 1988).

10. Ενδεικτικά, αν δεχθούμε ότι οι Ελληνίδες που γεννήθηκαν στην περίοδο 1950-1955 θα φέρουν στον κόσμο, στο τέλος της αναπαραγωγικής τους ζωής 1,9-1,95 παιδιά/γυναίκα –ήτοι μόνον κατά 10% λιγότερα απ' ό,τι χρειάζονται για να αναπαραχθούν πλήρως– οι ομόλογές τους Ευρωπαίες αναμένεται να αντικατασταθούν από 1,5-1,9 παιδιά μόνον, με ελάχιστες εξαιρέσεις (Γαλλία, Πορτογαλία, χώρες της ανατολικής Ευρώπης, όπου αναμένονται περισσότερα των 2 παιδιών/γυναίκα) (βλ. C. Blayo, 1988).

τές. Δυστυχώς, μια εικοσιπενταετία σχεδόν από την εμφάνιση των πρώτων ενδείξεων, η έρευνα στον τομέα αυτό δεν έχει αποδώσει θετικά αποτελέσματα: μια αναλυτική θεωρία που θα εξηγεί τη συρρίκνωση της γονιμότητας στη διάρκεια της τελευταίας περιόδου, και ακόμη περισσότερο, μια ολική θεωρία για τη γονιμότητα, δεν έχει ακόμη διατυπωθεί και εμπειρικά επαληθευθεί παρά την πληθώρα των μελετών και ερευνών που διεξήχθησαν στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες και στη βορειοαμερικανική ήπειρο. Θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε εν συντομία τις κυρίαρχες υποθέσεις και θεωρητικά σχήματα που έχουν αναπτυχθεί στη μεταπολεμική κυρίως περίοδο και τα εγγενή τους προβλήματα —αλλά και αυτά που ανακύπτουν από την άκριτη μεταφορά και υιοθέτησή τους, άμεσα ή έμμεσα, στον ελληνικό χώρο για την ερμηνεία της συρρίκνωσης της αναπαραγωγής των Ελληνίδων—, αρχίζοντας από ένα βασικό ερώτημα που τίθεται σε μια πρώτη προσπάθεια διερεύνησης του φαινομένου, αυτό που αναφέρεται στη σχέση μεταξύ γονιμότητας και δομικών αλλαγών του πληθυσμού.

Δ) ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΕΔΡΑΣΑΝ ΣΤΗΝ ΕΓΓΑΜΗ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΠΤΩΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Το πρωταρχικό ερώτημα που τίθεται για την περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου, και επομένως για τον προσανατολισμό της έρευνας που στοχεύει στην ανάδειξη των αιτιακών σχέσεων που συνδέουν τη γονιμότητα με άλλες παραμέτρους, δύναται να διατυπωθεί ως εξής: η συρρίκνωση της αναπαραγωγής των εγγάμων οφείλεται κύρια στην πτώση της «αναπαραγωγικής προσπάθειας» του συνόλου των ομάδων του πληθυσμού ή αντίθετα, είναι αποτέλεσμα των δομικών αλλαγών, που έχουν σαν αποτέλεσμα τη μείωση του ειδικού βάρους των ομάδων υψηλής γονιμότητας;

Είναι γνωστό από τις πολυπληθείς μελέτες και έρευνες που διεξήχθησαν στο παρελθόν και αναφέρονται στη διαφορική γονιμότητα (J. Morsa 1979, CNRS, 1986) ότι ο μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα παρουσιάζει διακυμάνσεις στις διάφορες πολιτισμικές και κοινωνικοοικονομικές ομάδες του πληθυσμού.[11] Οι διαπιστώσεις αυτές οδήγησαν στον πολλαπλασιασμό μετα-

11. Στην Ελλάδα δεν διαθέτουμε διαχρονικά στοιχεία για τη διαφορική γονιμότητα —εκτός αυτών που αφορούν τον πληθυσμό αναλόγως του βαθμού αστικοποίησης και κατανομής κατά γεωγραφικά διαμερίσματα—, τα δε υπάρχοντα αναφέρονται στους εγκάρσιους απο-

πολεμικά των ερευνών και μελετών στις ανεπτυγμένες χώρες που επεδίωξαν να συνδέσουν τη γονιμότητα με πληθώρα κοινωνικοοικονομικών μεταβλητών, προσπαθώντας να αναδείξουν τις αιτιώδεις σχέσεις και να διατυπώσουν μια ολική θεωρία. Όμως η μετάβαση από τις διαπιστωμένες στατιστικά σχέσεις εξάρτησης στις αναζητούμενες αιτιακές σχέσεις προσέκρουσε —και προσκρούει— σε ανυπέρβλητα εμπόδια. Το σύνολο σχεδόν των προαναφερθεισών ερευνών περιορίστηκε στον προσδιορισμό των καθοριστικών μεταβλητών αναπαραγωγικής συμπεριφοράς και στην περιγραφή-καταγραφή των σχέσεών τους με τις κυριότερες δημογραφικές κοινωνικοοικονομικές παραμέτρους αδυνατώντας να ερμηνεύσει και να αναδείξει πολυδιάστατα ερμηνευτικά των σχέσεων αιτίου-αιτιατού μοντέλα, με αποτέλεσμα να διατυπώνονται «παραπλανητικές» σχέσεις, να καταγράφονται συχνά οι επιπτώσεις των ερμηνευτικών παραμέτρων πολλαπλά, να μην προσμετρείται και εκτιμάται η διάδραση των «ερμηνευτικών» μεταβλητών και να επιτείνεται η γενικότερη σύγχυση, επικυρούμενη από την ασάφεια στη διάκριση ανάμεσα στις ανεξάρτητες και τις δημογραφικές μεταβλητές.[12] Ταυτόχρονα, οι διακυμάνσεις και αναστροφές της διαγενεακής γονιμότητας, στη διάρκεια του αιώνα μας, στο σύνολο σχεδόν των ανεπτυγμένων χωρών, μας καθιστά ιδιαίτερα επιφυλακτικούς ως προς την ερμηνευτική αξία των προαναφερθεισών μελετών (εκτός εάν δεχθούμε ως δεδομένο την αναστροφή των διαπιστωμένων στατιστικών συναρτήσεων) και οι επιφυλάξεις αυτές προσαυξάνονται, στο βαθμό που οι κοινωνικές παράμετροι της διαφορικής γονιμότητας λόγω της αδράνειάς τους είναι ανίκανες να εξηγήσουν τις απότομες και έντονες διακυμάνσεις των εγκάρσιων δεικτών.

Κατ' επέκταση, η υπόθεση ότι η συρρίκνωση της γονιμότητας στη διάρκεια της τελευταίας περιόδου οφείλεται κύρια —αν όχι αποκλειστικά— στην

κλειστικά δείκτες (εγκάρσιος δείκτης ολικής γονιμότητας και ποσοστά γεννητικότητας), και ουδαμώς στη διαγενεακή γονιμότητα (βλ. ενδεικτικά Β. Kayser, 1964, Β. Βαλαώρας, 1966 και 1980, V. Valaoras, 1969 και 1974, Μ. Παπαδάκης, 1979, ΚΕΠΕ 1978, Γ. Σιάμπος, 1973). Η πρόσφατα διενεργηθείσα υπό του ΕΚΚΕ έρευνα —«Γονιμότητα και απασχόληση των εγγάμων Ελληνίδων»— που στοχεύει και στη μελέτη της διαφορικής γονιμότητας είναι η μόνη που πιθανόν θα δώσει στοιχεία για τη διαγενεακή διαφορική γονιμότητα.

12. Στην Ελλάδα, η ανυπαρξία αντίστοιχων μελετών και ερευνών δεν οφείλεται κατά τη γνώμη μας τόσο στην κριτική τοποθέτηση των ειδικευμένων ερευνητών όσο στην έλλειψη ενδιαφέροντος και υποδομής για τα δημογραφικά δρώμενα. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε τις ελάχιστες δημοσιευμένες εργασίες που υιοθετώντας άκριτα το προαναφερθέν αναλυτικό πλαίσιο, προσπάθησαν να διερευνήσουν και να αναδείξουν τις στατιστικές συσχετίσεις ανάμεσα στη γονιμότητα/γεννητικότητα και τις υποτιθέμενες ανεξάρτητες ερευνητικές μεταβλητές, μη αποφεύγοντας συχνά τη σύγχυση ανάμεσα σε ερμηνευτικές και «ενδιάμεσες» μεταβλητές (Χ. Συμεωνίδου 1979, E. Valoudakis, 1986) και την ασάφεια τόσο στον προσδιορισμό των δημογραφικών εξαρτημένων όσο και των ανεξάρτητων «ερμηνευτικών» παραμέτρων (Μ. Δρεττάκης, Κ. Τσίμπος, 1980) ανάγοντας τις στατιστικές σε αιτιακές σχέσεις...

ταχύτατη αύξηση του ειδικού βάρους των ομάδων «χαμηλής γονιμότητας» δεν είναι δυνατόν να υιοθετηθεί, πόσο μάλλον όταν η ιστορική εμπειρία και τα διαθέσιμα στοιχεία τείνουν να αναιρέσουν: η οικονομική, κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα, ιδιαίτερα έντονη στο σύνολο των ανεπτυγμένων περιοχών του πλανήτη μας στη διάρκεια της τελευταίας τεσσαρακονταετίας, αν και οδήγησε στη συρρίκνωση των ομάδων εκείνων του πληθυσμού που χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα υψηλή γονιμότητα (αγρότες, αναλφάβητοι, γυναίκες εκτός παραγωγικής διαδικασίας, μη αστικοποιημένους πληθυσμούς, ομάδες που τηρούν τους θρησκευτικούς τύπους κ.ο.κ.), εντούτοις δεν στάθηκε ανασταλτικός παράγοντας στην ταχεία αύξηση της γονιμότητας στο σύνολο σχεδόν των προαναφερθεισών χωρών στη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής εικοσαετίας (1944-1964/γενεές 1900-1930). Παράλληλα, όλες οι διαχρονικές μελέτες για τη διαφορική γονιμότητα συγκλίνουν ως προς την ταχύτατη μείωση των διαφορών που χαρακτήριζαν ακόμη τις διάφορες κοινωνικοοικονομικές και πολιτιστικές-πολιτισμικές ομάδες του πληθυσμού στις αρχές της δεκαετίας του '60, η τάση δε αυτή χαρακτηρίζει και ευρύτερες γεωγραφικά, πολιτισμικά και εθνικά ενότητες που ακολούθησαν διαφοροποιημένες πορείες ως προς τη βιομηχανοποίηση και την κοινωνική ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο (C. Blayo, 1988). Επομένως η συρρίκνωση της γονιμότητας των γυναικών που γεννήθηκαν μετά τη μεγάλη οικονομική κρίση του μεσοπολέμου, δύσκολα δύναται να αποδοθεί στις δομικές αλλαγές που σημάδεψαν τις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες.[13] Άλλοι παράγοντες θα πρέπει μάλλον να αναζητηθούν για την ανάδειξη των αιτιών που ώθησαν —και πιθανόν να ωθούν ακόμη— τα νέα ζευγάρια, ανεξαρτήτως κοινωνικής, πολιτισμικής κλπ. ένταξης, να επιθυμούν και να αποκτούν μικρότερο αριθμό παιδιών από το παρελθόν (μη υπερβαινόντων συνήθως τα δύο). Η διάδοση και διάχυση ασφαλών αντισυλληπτικών μεθόδων και προϊόντων και η αποποινικοποίηση-απελευθέρωση των εκτρώσεων στη διάρκεια της τελευ-

13. Η σύνδεση της «υπογεννητικότητας»/συρρίκνωσης της γονιμότητας με τις σημαντικές μεταπολεμικά στη χώρα μας ανακατατάξεις στη δομή και σύνθεση του πληθυσμού ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης, την απασχόληση, το βαθμό αστικοποίησης κλπ. παραμένει σταθερό σημείο αναφοράς σε όσους, τις τελευταίες δύο δεκαετίες, ενασχολήθηκαν με την πτώση της γεννητικότητας/γονιμότητας (βλ. ενδεικτικά V. Valaoras, 1969 και 1974, Β. Βαλαώρας, 1965, 1966, 1969, 1973, 1980, Α. Δεμερτζόπουλος, 1977, Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1982, Β. Κατσουγιαννόπουλος, 1970, Β. Κατσουγιαννόπουλος - Θ. Εδιπίδης, 1975, Ν. Πολύζος, 1981, Γ. Σιάμπος, 1969, Χ. Συμεωνίδου, 1979 και 1985). Οι αρνητικές επιπτώσεις των δομικών αυτών αλλαγών επί της γονιμότητας, ελλείψει συναφών ερευνών, δεν στάθηκε φυσικά δυνατόν να προσμετρηθούν. Αντιθέτως, σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, βλ. π.χ. Γαλλία —όπου τα διαθέσιμα στοιχεία και έρευνες επέτρεψαν την εκτίμηση των αρνητικών τους επιπτώσεων— απεδείχθη ότι αυτές δεν έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην καθίζηση της γονιμότητας (βλ. π.χ. P. Collomb, 1976).

ταίας εικοσαετίας, στο σύνολο σχεδόν των χωρών που αντιμετωπίζουν σήμερα πρόβλημα «υπογεννητικότητας», περιορίζοντας τις «ανεπιθύμητες» γεννήσεις του παρελθόντος διαμέσου ενός ασφαλέστερου ελέγχου της γονιμότητας, υπό τις προαναφερθείσες συνθήκες, δεν είναι δυνατόν να εξηγήσει τις αλλαγές της γενετήσιας συμπεριφοράς των νεότερων γενεών, και κατ' επέκταση την πτώση και σχετική σταθεροποίηση της γονιμότητας σε επίπεδο που δεν εξασφαλίζει την πλήρη αναπαραγωγή τους (2,1 παιδιά/γυναίκα): η ασφάλεια και η δυνατότητα προγραμματισμού και υλοποίησης του μελλοντικού μεγέθους της οικογένειας που επέτρεψαν οι σύγχρονες αντισυλληπτικές μέθοδοι δεν είναι δυνατόν να προβάλλονται ως αίτια της συρρίκνωσης της γονιμότητας.[14] Αν όμως οι νεότερες γενεές είναι σε θέση να αποφασίζουν και παράλληλα να υλοποιούν τις αποφάσεις τους για το επιθυμητό μέγεθος της οικογένειάς τους, πού πρέπει να αναζητηθούν τα αίτια που τα ωθούν να στοχεύουν σ' έναν περιορισμένο, κοινό συνήθως, αριθμό παιδιών που δεν επιτρέπει την πλήρη αναπαραγωγή τους, αιτιολογώντας ταυτόχρονα, ανεξαρτήτως εθνικής καταγωγής, θρησκευτικού πιστεύω, πολιτισμικής ένταξης, κοινωνικής οικονομικής κατηγορίας, με κοινά επιχειρήματα την «επιλογή» τους αυτή;

Η αδυναμία της προηγούμενης ερευνητικής κατεύθυνσης (αναζήτηση των αιτιωδών σχέσεων που συνδέουν την αναπαραγωγή με βασικές κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές μέσω της διερεύνησης της διαφορικής γονιμότητας) στο να δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις στα ερωτήματα που επανετέθησαν με αφορμή τη νέα συρρίκνωση της γονιμότητας στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, σε συνδυασμό με την αναίρεση προοδευτικά της θέσης για τον καθοριστικό ρόλο των δομικών αλλαγών του πληθυσμού στην πτωτική πορεία της αναπαραγωγής, ώθησαν στην αναζήτηση νέων δρόμων και τη διατύπωση —ή αναδιατύπωση— άλλων ερευνητικών υποθέσεων: ψυχολόγοι, οικονομολόγοι και δημογράφοι προσανατολίστηκαν προοδευτικά σε νέα ερευνητικά πεδία, αναπτύσσοντας αφ' ενός μεν τη μικρο-οικονομική θεωρία της γονιμότητας, αφ' ετέρου δε αυτήν των ψυχο-κοινωνικών κινήτρων στο σχηματισμό του μεγέθους της οικογένειας, με διττό στόχο: α) την αιτιολόγηση ενός σημαντικού μέρους της διακύμανσης (variance) της γονιμότητας που παρέμεινε αναιτιολόγητη-ανεξήγητη στα κλασικά μοντέλα που εισήγαγαν τις κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές για την ερμηνεία των πτωτικών τάσεών

---

14. Στη χώρα μας η ταύτιση αυτή διατυπώνεται συχνά, χαρακτηρίζει δε κυρίως την παρα-επιστημονική φιλολογία, αλλά ακόμη και τα άρθρα-μελέτες επιστημόνων που ασχολούνται κυρίως με τα θέματα του πληθυσμού (βλ. ενδεικτικά ως προς το πρώτο: Ε. Δοκορφίκη, 1985 και Ν. Ψαρουδάκης, 1985) και ως προς το δεύτερο: Ν. Λούρος, 1967 και 1970, Ν. Πολύζος, 1981 και 1988, Ch. Zianikas, 1980).

της, και β) την παράλληλη διερεύνηση και ανάδειξη των σχέσεων που υποκρύπτουν οι διαπιστούμενες στατιστικά συμπτώσεις ανάμεσα στις μεταβλητές αυτές και την αναπαραγωγή. Η βασική παραδοχή (postulat) επί της οποίας δομήθηκαν οι δύο προαναφερθείσες θεωρίες της γονιμότητας είναι δυνατόν να διατυπωθεί ως εξής: Η αναπαραγωγή και το γενικό λειτούργημα είναι αποτέλεσμα συνειδητών επιλογών. Τα άτομα διαλέγουν τον αριθμό των παιδιών που θα αποκτήσουν, οι προσωπικές δε στάσεις, επιδιώξεις, στόχοι και κίνητρα παίζουν καθοριστικό ρόλο, προσδιορίζοντας και το μέγεθος της οικογένειας.[15] Επομένως οι γονείς αποκτούν περισσότερα ή λιγότερα παιδιά στη βάση μελετημένων, συνειδητών και ορθολογικών επιλογών, και κατ' επέκταση, ερωτώμενοι είναι σε θέση να αποκαλύψουν ipso-facto τους λόγους που τους οδήγησαν στον περιορισμό της αναπαραγωγής, επιτρέποντας έτσι τη διατύπωση προτάσεων-κατευθύνσεων και την υιοθέτηση συναφών μέτρων/κινήτρων που θα οδηγήσουν στην ανακοπή και πιθανή αναστροφή των μέχρι τώρα διαπιστωμένων τάσεων.

Η ανάδειξη αυτή του ατόμου, κυρίαρχου και ελεύθερου στις επιλογές του, ορθολογικά σκεπτόμενου και δρώντος, επέτρεψε αφ' ενός τη χρησιμοποίηση της θεωρίας του «τέλειου καταναλωτή» από τους οικονομολόγους/δημογράφους (θεωρία που αναδεικνύει ως πρωτεύοντα στοιχεία τον οικονομικό ορθολογισμό και τα «αντικειμενικά» κίνητρα στην επιλογή του αριθμού των παιδιών), αφ' ετέρου την ανάπτυξη της θεωρίας των ψυχοκοινωνικών κινήτρων από τους ψυχολόγους που ενδιαφέρθηκαν για την αναπαραγωγή του πληθυσμού, θεωρία που αναδεικνύει, προσδίδοντας ιδιαίτερο βάρος, τους υποκειμενικούς παράγοντες στην επιλογή του τελικού μεγέθους της οικογένειας.

---

15. Οι βασικές αυτές υποθέσεις της μικρο-οικονομικής θεωρίας αμφισβητήθηκαν έντονα στην τελευταία εικοσαετία, και οι κριτικές που διατυπώθηκαν ενισχύθηκαν από τα ελάχιστα αποδεικτικά αποτελέσματα των διαφόρων μοντέλων και φυσικά την αδυναμία τους στην πρόβλεψη των τάσεων της γονιμότητας στο εγγύς μέλλον. Για μια συνοπτική και παράλληλα σαφή κριτική τοποθέτηση που αναδεικνύει τα αδύνατα εγγενή σημεία της θεωρίας, βλ. J. Blake, 1958, N. Ruder, 1973, B. Turchi, 1975.

Θα απαριθμήσουμε τα κυριότερα προβλήματα που τίθενται σύμφωνα με τους πρότερους ερευνητές: α) τα αναπτυχθέντα θεωρητικά μοντέλα είναι στατικά, ενώ το υπό εξέταση φαινόμενο είναι δυναμικό, β) αποκλείονται άλλοι συντελεστές που πιθανόν να επιδρούν επί της γονιμότητας (ψυχολογικοί, κοινωνικοί, δημογραφικοί), γ) η σύνδεση των διακυμάνσεων της γονιμότητας με αυτές του εισοδήματος και των τιμών γίνεται έχοντας ως δεδομένο και αμετάβλητο το σύστημα «προτιμήσεως» των «καταναλωτών», δ) ο πλήρης, απόλυτος έλεγχος της αναπαραγωγής (αριθμός παιδιών και χρόνος απόκτησης) δεν τεκμηριώνεται: οι εμπειρικές έρευνες αποδεικνύουν ότι δεν έχει ακόμη επιτευχθεί, ε) η πλήρης «ελευθερία επιλογής» δεν είναι δυνατόν να ισχύει στο βαθμό που οι υπάρχοντες κοινωνικοί κανόνες επηρεάζουν τις προσωπικές επιλογές, οι οποίες εντάσσονται, εκφράζονται και υλοποιούνται λαμβάνοντας υπ' όψη τους κοινωνικούς καταναγκασμούς.

Βάσεις για την ανάπτυξη της πρώτης από τις προαναφερθείσες θεωρητικές αναζητήσεις έδωσαν οι έρευνες και μελέτες της «Σχολής του Σικάγου» και του G.S. Becker (1960), ο οποίος και πρώτος εφήρμοσε το αναλυτικό σχήμα της μικρο-οικονομικής θεωρίας («συνάρτηση ωφελιμότητας») για να εξηγήσει τις διακυμάνσεις της αναπαραγωγικής συμπεριφοράς. Οι βασικές παραδοχές επί των οποίων εδράζονται όλα σχεδόν τα διατυπωθέντα μοντέλα γονιμότητας και αναπτύχθηκαν μετέπειτα, είναι κοινές: α) τα παιδιά δύναται να ταυτισθούν με διαρκή καταναλωτικά «ανώτερα» αγαθά και οι επιλογές της οικογένειας ως προς τον αριθμό τους προσδιορίζονται από το εισόδημά της, τις τιμές και το σύστημα προτιμήσεών της, και β) οι γονείς ελέγχουν πλήρως την αναπαραγωγή τους (αριθμό παιδιών και χρόνο απόκτησής τους). Κατ' επέκταση κάθε οικογένεια επιλέγει ανάμεσα στα αγαθά-παιδιά και τα άλλα τρέχοντα αγαθά, τείνοντας, στη βάση συγκεκριμένων συνειδητών επιλογών, να μεγιστοποιήσει τις «απολαύσεις»/«απολαυές» της. Ο κοινός αυτός κορμός υποθέσεων και οι προοπτικές που διάνοιξαν οδήγησαν σε πληθώρα μελετών, κύρια στη βορειοαμερικανική ήπειρο και το αρχικό θεωρητικό μοντέλο εμπλουτίσθηκε στη διάρκεια των δύο επόμενων δεκαετιών, ενώ οι έρευνες που βασίσθηκαν σ' αυτό ακολούθησαν δύο βασικές κατευθύνσεις,[16] χωρίς όμως

16. Βλ. J.W. Willis, 1973 και R.A. Easterlin, 1962a/b και 1973. Ο πρώτος αναπτύσσει το πληρέστερο και συνθετικότερο μοντέλο στα πλαίσια της γενικότερης αυτής ερευνητικής κατεύθυνσης, εμπλουτίζοντας το αρχικό με δύο νέες παραμέτρους: α) δύο συναρτήσεις παραγωγής που αφορούν την «ποιότητα» των παιδιών και το σύνολο των άλλων πηγών «απόλαυσης», και β) τη μεταβλητή «containte de temps» (χρόνος διατιθέμενος από τη μητέρα και αξιολογούμενος αντικειμενικά). Παρ' όλα αυτά η βασική του υπόθεση παραμένει υπεραπλουστευτική σε σχέση με τη σύνθετη πραγματικότητα που στοχεύει να ερμηνεύσει: «Θα χρησιμοποιηθεί ένα συγκριτικό στατικό υπόδειγμα, στο οποίο οι δύο σύζυγοι, δεδομένης ηλικίας και χαρακτηριστικών, θεωρείται ότι υιοθετούν κατά τη σύναψη του γάμου τους ένα συγκεκριμένο πλάνο ως προς τη γέννηση των παιδιών που θα ήθελαν ν' αποκτήσουν (αριθμός, χρόνος), σχέδιο που μεγιστοποιεί κατά τη διάρκεια της ζωής του ζεύγους την ωφελιμότητα που προκύπτει απ' τις επιλογές αυτές. Θα υποτεθεί ότι το ζεύγος διαθέτει ασφαλή και ανέξοδο έλεγχο της γονιμότητάς του και πλήρη πρόβλεψη των συναφών οικονομικών και δημογραφικών μεταβλητών που θα ισχύουν σ' όλη τη διάρκεια του γάμου τους. Έτσι ο σχεδιασμός που υιοθετήθηκε ex ante θα πρέπει να υλοποιηθεί και θα συμπέσει ex post με τη διαπιστωμένη πραγματοποιημένη γονιμότητά τους...».

Ο δεύτερος, λαμβάνοντας υπόψη τις κριτικές που διατυπώθηκαν στο αρχικό θεωρητικό σχήμα του G.S. Becker, προσπάθησε αφ' ενός μεν να προσδιορίσει το εννοιολογικό εργαλείο (concept) «εισόδημα» που κατά τη θεωρία επηρεάζει το τελικό μέγεθος της οικογένειας, αφ' ετέρου δε να διερευνήσει και διαφοροποιήσει το υποτιθέμενο κοινό σύστημα «αξιών» για τους απαρτίζοντες ιδία κοινωνική ομάδα, δεχόμενος ότι παραμένει σταθερό μόνο για κάθε άτομο, αλλά δύναται να παρουσιάζεται διαφοροποιημένο στο εσωτερικό των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, στο βαθμό που προκαθορίζεται βασικά από τις πρότερες εμπειρίες του κάθε ατόμου. Θα προτείνει δε το «σχετικό εισόδημα» ως εννοιολογικό εργαλείο για την κατανόηση των διακυμάνσεων της γονιμότητας και θα αναπτύξει διαδοχικά ερμηνευτικά μοντέλα που τείνουν όλα στη διατύπωση της υπόθεσης των κυκλικών διακυμάνσεων της αναπαραγωγικής συμπεριφοράς. (Για μια συνθετική και κριτική παρουσίαση των διαδοχικών αυτών μοντέλων και των αποτελεσμάτων, βλ. J.G. Chesnais, 1986).

το μέχρι τώρα αποτέλεσμά τους να είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικό.

Όσον αφορά τη δεύτερη κατεύθυνση, οι βάσεις της θα πρέπει κύρια να αναζητηθούν στις δύο μεγάλες έρευνες που διεξήχθησαν στις ΗΠΑ στη διάρκεια των δεκαετιών του '40 και '50[17] χωρίς ιδιαίτερα ενθαρρυντικά και εδώ αποτελέσματα. Έχοντας ως σημείο εκκίνησης την παραδοχή περί ελεύθερης επιλογής, ορθολογιστικής συμπεριφοράς και πλήρους ελέγχου της αναπαραγωγής, προσπάθησαν να διερευνήσουν τα «συνειδητά» κίνητρα και τις επιδράσεις ψυχολογικών ή γενικότερα ψυχο-κοινωνικών παραγόντων (προσμετρούμενων στη βάση συγκεκριμένων κλιμάκων συμπεριφοράς) επί της γονιμότητας με στόχο την ανάδειξη των ουσιωδών σχέσεων που συνδέουν τα προαναφερθέντα μεγέθη στη χρονική αλληλουχία τους, θεωρώντας επιπλέον ως δεδομένο ότι οι γονείς επιθυμούν συνήθως να αποκτήσουν περισσότερα παιδιά απ' αυτά που είναι αναγκαία για την επίτευξη ενός σταθερού εις την καθ' ηλικία σύνθεση πληθυσμού (population stable) υπό τις τρέχουσες συνθήκες θνησιμότητας (βλ. J. Morsa 1979). Κατ' επέκταση οι έρευνες που διεξήχθησαν προσανατολίσθηκαν στην ανάδειξη και διερεύνηση των αιτιωδών σχέσεων που συνδέουν την εξηρτημένη μεταβλητή (αναπαραγωγική συμπεριφορά) με βασικούς ψυχολογικούς παράγοντες, δυναμένους να εξηγήσουν τη διαφοροποιημένη γονιμότητα των έγγαμων συμβιώσεων, χωρίς ωστόσο να αναπτυχθεί ιδιαίτερα ο προβληματισμός τόσο ως προς τις αρχικές παραδοχές όσο και ως προς τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούν.[18]

Τα αποτελέσματα των δύο προαναφερθεισών θεωρητικών κατευθύνσεων όντας πενιχρά, οι κριτικές οι οποίες αναπτύχθηκαν υπήρξαν εντονότερες απ' αυτές που διατυπώθηκαν στο αρχικό στάδιο εφαρμογής τους. Αν σταθούμε στις σοβαρότερες και πλέον ουσιαστικές, αυτές επικεντρώνονται στις κοινές βασικές παραδοχές που εμπεριέχονται στα θεωρητικά αυτά σχήματα. Χωρίς να αναιρείται απόλυτα η επίδραση των οικονομικών, κοινωνικών, ψυχολογικών ή κοινωνικο-ψυχολογικών παραγόντων επί της γονιμότητας, οι παραδοχές (postulat) του «απόλυτου ελέγχου της αναπαραγωγικής δραστηριότητας»[19] και ακόμη περισσότερο αυτή της δυνατότητας «πλήρους

---

17. P.K. Whelpton, C.V. Kiser (επιμ.) 1946-1958 και C.F. Westof, R.G. Potter κ.ά., 1961.

18. Βάσιμα μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι λόγοι που προβάλλονται από τους ερωτώμενους στις διάφορες εμπειρικές έρευνες που υιοθετούν την ανωτέρω οπτική γωνία είναι αιτιολογίες εκ των υστέρων επιλεγμένες ανάμεσα στα κυρίαρχα και κοινωνικά αποδεκτά επιχειρήματα, κοινοτοπίες και τρέχοντα στερεότυπα: Παράλληλα τίθεται ένα βασικό ερώτημα: είναι δυνατόν τα κίνητρα («αξίες», «απολαύσεις», «κόστος» κλπ.) στην απόκτηση ή μη παιδιών να διερευνηθούν en bloc, ανεξαρτήτως του αριθμού παιδιών, στα πλαίσια μιας «στατικής» μονοδιάστατης προβληματικής, ενώ αντίθετα η υπόθεση της ύπαρξης διαφοροποιημένων κινήτρων για κάθε τάξη τεκνογονίας συνήθως δεν εξετάζεται καθόλου;

19. Ενδεικτικά ας αναφέρουμε τα αποτελέσματα συναφών ερευνών που διεξήχθησαν στις δύο προηγούμενες δεκαετίες στη Γαλλία: το 1975, επί 100 γεννήσεων οι 67 μόνον δηλώνον-

επιλογής» και του «τέλειου ορθολογισμού» αμφισβητούνται βάσιμα. Η a priori τιθέμενη αυτή «ελεύθερη» και «συνειδητή» επιλογή των γονέων στον αριθμό των παιδιών τους είναι σε τελευταία ανάλυση τόσο απόλυτη όσο τα προαναφερθέντα ερμηνευτικά μοντέλα αποδέχονται; Οι επιλογές αυτές δεν εγγράφονται στα πλαίσια των τρεχόντων κοινωνικών κανόνων, δεν επηρεάζονται από τις «προτροπές» ενός συλλογικού συστήματος αναφοράς; Εάν αυτό είναι γεγονός, τότε η «ωφελιμότητα» π.χ. των γονέων από τα Χ παιδιά (κατώτατο κοινωνικά αποδεκτό όριο) θα είναι ακριβώς η ίδια, αδιάφορα αν είναι αντικειμενικά ή υποκειμενικά «ορθολογική» ή «παράλογη» η απόκτησή τους σε σχέση με το διατιθέμενο εισόδημα και επομένως, αν κάποια επιλογή είναι δυνατή, αυτή θα ισχύει για τα «πρόσθετα» παιδιά και θα υλοποιείται λαμβάνοντας υπ' όψη και τη γενικότερη οικονομική και κοινωνική συγκυρία —λιγότερο ή περισσότερο ευνοϊκά διακείμενη— που θα επηρεάζει και τις εκάστοτε διαμορφούμενες και διατυπούμενες αντιλήψεις για τα μειονεκτήματα/πλεονεκτήματα από την έλευση ενός ακόμη παιδιού στην οικογένεια.

Στα πλαίσια του άρθρου αυτού δεν είναι δυνατόν να επεκταθούμε περισσότερο στα προαναφερθέντα σημεία. Αν μνεία έγινε στις πρότερες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, αυτό οφείλεται κύρια στη συχνή παρουσίαση και παράθεση στοιχείων και αποτελεσμάτων ερευνών που διεξήχθησαν εκτός του ελλαδικού χώρου από Έλληνες μελετητές του φαινομένου, για να θεμελιώσουν ή ενισχύσουν τις διατυπωθείσες απόψεις τους, στο βαθμό που «εμπειρικές» έρευνες ή και θεωρητικές/εφηρμοσμένες μελέτες προσανατολισμένες στην ανάδειξη/διερεύνηση των γενεσιουργών παραγόντων της συρρίκνωσης της γονιμότητας δεν έχουν διεξαχθεί στη χώρα μας.[20] Η απουσία ωστόσο τέ-

---

ται από τις ερωτώμενες ως «προγραμματισμένες», 20% θεωρούνται «κακώς προγραμματισμένες» και το 13% ανεπιθύμητες. (Τα αντίστοιχα ποσοστά για το 1965 ανέρχονται σε 58,21 και 21%) (βλ. H. Leridon, 1988).

20. Μόνη εξαίρεση αποτελεί η διενεργηθείσα από το ΕΚΚΕ προαναφερθείσα έρευνα, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάστηκαν μέχρι στιγμής αποσπασματικά (βλ. Χ. Συμεωνίδου, 1985, 1986, 1988). Η παρουσίαση της προβληματικής της και του σώματος των υποθέσεων που τίθενται υπό διερεύνηση, αφήνει να διαφανεί ότι υιοθετεί παραδοχές των προαναφερθέντων θεωρητικών σχημάτων. Έτσι αναφέρονται στη φάση σχεδιασμού της ως στόχοι η «ιεράρχηση και αξιολόγηση παραγόντων που επιδρούν στη διαμόρφωση της γεννητικότητας και η διερεύνηση και στη συνέχεια εξέταση του πώς οι παράγοντες αυτοί επιδρούν διαφορετικά σε συγκεκριμένες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές ομάδες» (Χ. Συμεωνίδου, 1979). Ως κύριες υπό διερεύνηση υποθέσεις τίθενται: α) αν υπάρχει αλληλοεξάρτηση μεταξύ γυναικείας απασχόλησης και γονιμότητας, β) αν είναι καθοριστικός παράγοντας οι στάσεις και αντιλήψεις των γυναικών για τους ρόλους των δύο φύλων, γ) αν άλλοι προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας είναι η οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειας, η εκπαίδευση των δύο συζύγων, το μέγεθος της οικογένειας των γονέων, ο τόπος προέλευσης της κατοικίας τους (βλ. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, 1988).

τοιων ερευνών και μελετών και τα προβλήματα μεθοδολογικά και θεωρητικά που τίθενται από τις προαναφερθείσες ερευνητικές προσεγγίσεις, δεν εμπόδισαν μελετητές των δημογραφικών μας προβλημάτων να προσδιορίζουν με ακρίβεια τα «αίτια» της «υπογεννητικότητας» στη χώρα μας[21] και να προτείνουν σωρεία μέτρων —υποτίθεται δραστικών— για την ανακοπή σε πρώτη φάση των πτωτικών τάσεων της νόμιμης αναπαραγωγικότητας και την αναστροφή της πορείας της στο απώτερο μέλλον.[22] Σαν τέτοια συνήθως αναφέρονται και επαναλαμβάνονται στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας η ολοκληρωμένη προστασία της μητρότητας (άδειες, ωράρια, εργασιακές συνθήκες, υγειονομική παρακολούθηση κλπ.), η ενεργητική υποστήριξη της οικογενειακής στέγης, η αύξηση των οικογενειακών επιδομάτων, η δραστική ενίσχυση του εισοδήματος των πολυτέκνων οικογενειών, η αναμόρφωση της φορολογικής νομοθεσίας, η ανάπτυξη των προσφερομένων υπηρεσιών στις μητέρες και στα παιδιά κύρια προσχολικής ηλικίας (βρεφονηπιακοί σταθμοί, εναρμόνιση χρόνων κλπ.), η προστασία του θεσμού του γάμου, η διεύρυνση των εργασιακών διευκολύνσεων στους γονείς, η ενημέρωση του κοινού επί των δημογραφικών εξελίξεων και των επιπτώσεών τους, και ακόμη γενικότερα, όπως η καταπολέμηση της ανεργίας και η διασφάλιση της απασχόλησης, η εξισορροπημένη χωροταξική ανάπτυξη, η βελτίωση των περιβαλλοντικών συνθηκών κ.ο.κ.

Η θέσπιση των προαναφερθέντων ειδικών κυρίως μέτρων θεωρείται από τους περισσότερους ερευνητές ως η ικανή και αναγκαία συνθήκη για την ανακοπή των πτωτικών τάσεων της αναπαραγωγής και την απώτερη ανόρθωσή της, ως έμπρακτη δε απόδειξη της αποτελεσματικότητάς της δίδονται

---

21. Συρρίκνωση της γονιμότητας που για τους περισσότερους μελετητές του φαινομένου προσλαμβάνει ιδιαίτερες διαστάσεις στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας — πρώτο ήμισυ της τρέχουσας, έχοντας ως δεδομένο ότι μέχρι τότε εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή των γενεών (βλ. ενδεικτικά Ν. Πολύζος, 1981 και 1984, Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1988, Ch. Zianikas, 1980, Γ. Σερελέα, 1980, Μ. Δρεττάκης, 1979 και 1986, ΚΕΠΕ, 1978, Γ. Τζιαφέτας, 1988). Έτσι, η αποσπασματική διερεύνηση των μηχανισμών συρρίκνωσης της γονιμότητας στη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας και η συναγωγή συμπερασμάτων από την πορεία των συγχρονικών δεικτών οδήγησε συχνά πληθώρα μελετητών σε ιδιαίτερα επισφαλή συμπεράσματα —όπως π.χ. η σύνδεση της γονιμότητας με την πρόσφατη όξυνση της οικονομικής κρίσης— και σε προβολές-προβλέψεις του αναμενόμενου πληθυσμού, βασιζόμενες σε υποθέσεις για τη μελλοντική πορεία της γονιμότητας τόσο μακροπρόθεσμα όσο και μεσοπρόθεσμα, που αναπόφευκτα απέχουν σημαντικά από τις προσμετρούμενες και αναμενόμενες τιμές του συγχρονικού δείκτη στη δεκαετία 1980-1990 (βλ. ενδεικτικά ΚΕΠΕ — Υπουργείο Συντονισμού, 1978, Β. Βαλώρας, 1980, Μ. Παπαδάκης, 1979, Παπαευαγγέλου Γ., Τσίμπος Κ., 1983, Παπαδάκης Μ., 1985, Trichopoulos D., Papaevagelou G., 1974).

22. Βλ. ενδεικτικά Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, 1988, Ν. Πολύζος, Ε. Τζιαφέτας κ.ά., 1988, Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1982, 1986, 1988, Ν. Πολύζος, 1981, ΚΕΠΕ — Υπουργείο Συντονισμού, 1978, Ν. Γλύστρας, 1985, Σ. Σούλης, 1985, Α. Φωτόπουλος, 1985, Χ. Συμεωνίδου, 1988, Β. Βαλαώρας, 1986, ΑΣΠΕ 1988).

τα παραδείγματα της Γαλλίας και Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας, όπου μετά τη λήψη συναφών μέτρων αναστράφηκε και σταθεροποιήθηκε σχετικά ο συγχρονικός δείκτης ολικής γονιμότητας.[23]

Στο σύνολο σχεδόν των προαναφερθέντων μέτρων, μέτρων που άπτονται μιας διευρυμένης κοινωνικής πολιτικής και μερικής άρσης των κοινωνικών ανισοτήτων, δεν είναι δυνατόν να εγερθούν αιτιολογημένες αντιρρήσεις. Αντίθετα, η αποτελεσματικότητα και εμβέλειά τους, η πραγματοποίηση των στόχων που θέτουν ως προς την αναπαραγωγή (*σταθεροποίηση της διαγενεακής γονιμότητας ή και ανόρθωσή της*), βάσιμα δύναται να αμφισβητηθούν στο βαθμό που, κατά τη γνώμη μας, τα εκλυτικά αίτια της πορείας του φαινομένου υπερβαίνουν το άτομο, εγγράφονται στα πλαίσια μιας δυναμικής που το διαπερνά και το προσδιορίζει (οριοθετώντας ταυτόχρονα το χώρο της ελευθερίας του και τα διαθέσιμα μέσα για την πραγμάτωσή της), μιας δυναμικής που δεν προσδιορίζει μόνον την πορεία του συγκεκριμένου φαινομένου, αλλά ένα ευρύτερο πεδίο όπου κινούνται, εκφράζονται, εκδηλώνονται τόσο οι γνώμες, στάσεις, κίνητρα, στόχοι, επιδιώξεις όσο και η δράση του. Στο βαθμό που οι μηχανισμοί και οι συνεκτικοί προσδιοριστικοί παράγοντες δεν έχουν επαρκώς διερευνηθεί, λαμβάνοντας υπ' όψη τις περιορισμένες γνώσεις μας στο θέμα αυτό, η αποτελεσματικότητα μιας δημογραφικής, προσανατολισμένης στην τόνωση της γονιμότητας, πολιτικής παραμένει αμφίβολη και τα προτεινόμενα μέτρα περιορισμένης εμβέλειας, ελλείψει ολοκληρωμένης θεωρίας και τεκμηριωμένων υποθέσεων.

---

23. Ειδικότερα για τη δημογραφική πολιτική των δύο αυτών κρατών στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας και τις αμφισβητούμενες επιπτώσεις της επί της διαγενεακής γονιμότητας, βλ. ενδεικτικά: INED 1982, P. Laroque, 1985, P. Festy, 1986, J. Hecht, 1986.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ $Π_1$

Ειδικοί συντελεστές γονιμότητας κατά διάρκεια γάμου (1956-1985)

TABLEAU $Π_1$

Taux de fécondité selon la durée du mariage (1956-1985)

Έτη Années	*Ολικό ποσοστό νόμιμης γονιμότητας ISF/M*	*Taux de fécondité selon la durée du mariage (‰) Ειδικοί συντελεστές γονιμότητας κατά διάρκεια γάμου (‰)*											
		0	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10-14*	*15-19*
1956	2,618	440		271	265	229	186	165	145	115	92	46	9
1957	2,520	415		261	242	233	195	154	135	110	90	45	9
1958	2,457	411		265	229	211	192	154	123	107	89	44	9
1959	2,467	404		270	255	214	187	157	128	100	88	43	9
1960	2,411	473	355	249	239	221	177	144	122	97	80	42	9
1961	2,310	428	379	236	226	208	179	139	109	93	73	39	9
1962	2,288	412	374	260	219	198	172	144	108	85	76	39	9
1963	2,172	396	348	248	237	185	155	128	104	79	62	37	9
1964	2,178	413	355	236	232	208	155	123	101	79	61	34	9
1965	2,108	400	334	226	215	202	168	116	94	75	63	34	9
1966	2,124	429	346	229	214	181	161	127	90	72	60	34	9
1967	2,201	436	367	248	229	193	155	129	102	72	60	32	10
1968	2,160	442	346	259	227	189	146	114	98	77	57	32	9

1969	2,096	438	338	250	228	184	140	108	83	72	60	30	9
1970	1,990	441	323	251	212	174	130	96	73	58	52	28	8
1971	1,936	409	331	247	220	169	131	95	71	55	43	25	8
1972	1,964	435	332	252	212	173	126	100	70	54	45	26	7
1973	1,937	411	326	246	221	174	132	95	74	54	44	25	7
1974	2,025	438	350	264	228	184	132	98	74	58	44	25	6
1975	1,984	421	339	273	227	176	133	97	72	55	46	23	6
1976	2,051	467	351	268	235	185	135	100	72	56	42	22	6
1977	2,017	463	348	263	226	181	131	95	73	54	43	22	6
1978	2,026	457	351	280	228	177	129	96	74	56	43	21	5
1979	2,017	474	326	279	235	174	126	95	72	56	45	21	5
1980	2,025	489	337	275	230	177	128	90	71	54	44	21	5
1981	1,961	486	330	260	214	169	126	85	67	47	42	21	5
1982	1,908	454	327	275	215	159	121	87	63	48	39	20	4
1983	1,847	448	304	262	222	155	113	84	64	45	33	19	4
1984	1,803	461	302	237	209	164	107	77	60	44	33	17	4
1985	1,727	446	292	222	193	158	115	76	53	40	32	16	4
1986	1,696	417	299	227	187	150	116	82	54	40	29	16	3

Πηγή: Μ. Παπαδάκης, *Εξελίξεις και προοπτικές της αναπαραγωγικότητας του ελληνικού πληθυσμού για τα έτη 1956-1976* και δικοί μας υπολογισμοί για την περίοδο 1977-1986 βάσει στοιχείων ΕΣΥΕ (*Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού της Ελλάδος* και Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο).

Sources: M. Papadakis, *Tendances et perspectives des capactités reproductives de la population hellenique* (pour les années 1956-1976) et nos propres calculs pour les années ulterieures sur la base des données fournies par NSSG (*Mouvement Naturel de la population* et *Bulletin Mensuel Statistique*).

ΠΙΝΑΚΑΣ Π$_2$

Γεννήσεις ζώντων τέκνων — Κατανομή κατά τάξη τεκνογονίας (1) (1956-1985)

TABLEAU Π$_2$

Naissances vivantes, répartition par rang (1956-1985)

Έτη *Années*	*Σύνολο γεννήσεων ζώντων τέκνων*								
	Σύνολο *Total*	1eres naissances *Πρώτο παιδί*		*2emes naissances* *Δεύτερο παιδί*		*3emes naissances* *Τρίτο παιδί*		*4emes naissances et +* *Τέταρτο παιδί και άνω*	
		Αριθμός	%	*Αριθμός*	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
1936[2]	192.437	45.615	23,7	38.880	20,2	33.160	17,2	74.782	38.9
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
1956	158.203	63.840	40,8	44.393	28,4	21.784	13,9	26.535	16,9
1957	155.940	60.639	39,5	46.667	30,3	21.989	14,3	24.676	15,9
1958	155.359	62.340	40,7	46.695	30,4	21.794	14,2	22.673	14,7
1959	160.199	65.346	41,0	49.462	31,1	22.548	14,1	22.019	13,8
1960	157.239	64.532	41,2	49.563	31,6	22.114	14,1	21.030	13,1
1961	150.716	60.788	40,4	49.873	33,1	21.156	14,0	18.899	12,5
1962	152.158	61.938	40,7	51.502	33,9	20.784	13,7	17.944	11,7
1963	148.249	62.338	42,1	50.271	33,9	19.526	13,2	16.114	10,8
1964	153.109	66.931	43,7	51.701	33,8	19.685	12,9	14.792	9,6

1965	151.448	64.575	42,7	53.657	35,4	19.440	12,8	13.776	9,1
1966	154.613	67.502	43,7	55.223	35,7	19.150	12,4	12.738	8,2
1967	162.839	69.473	42,7	60.217	37,0	20.546	12,6	12.603	7,7
1968	160.338	66.277	41,3	60.886	38,0	20.782	13,0	12.393	7,7
1969	154.077	61.950	40,2	59.414	38,6	20.932	13,6	11.781	7,6
1970	144.928	60.133	41,5	55.148	38,1	19.240	13,3	10.407	7,1
1971	141.126	58.744	41,6	52.832	37,4	18.727	13,3	9.823	7,0
1972	140.891	59.336	42,1	52.570	37,3	19.087	13,5	9.898	7,0
1973	137.526	56.645	41,2	51.753	37,6	19.257	14,0	9.871	7,1
1974	144.069	61.633	42,8	53.393	37,1	19.547	13,6	9.496	6,6
1975	142.273	61.680	43,4	52.429	36,8	18.539	13,0	9.625	6,8
1976	146.566	64.798	44,2	54.755	37,4	18.535	12,6	8.478	5,8
1977	143.739	63.576	44,2	54.087	37,6	18.182	12,7	7.894	5,5
1978	146.588	65.540	44,7	55.015	37,5	18.531	12,7	7.502	5,1
1979	147.965	66.429	44,9	55.416	37,6	18.808	12,7	7.312	4,9
1980	148.134	66.479	44,9	55.420	37,4	18.786	12,7	7.449	5,0
1981	140.953	61.637	43,7	53.930	38,3	18.071	12,8	7.315	5,2
1982	137.275	59.191	43,1	52.884	38,5	17.967	13,1	7.233	5,3
1983	132.608	58.667	44,2	50.315	37,9	16.830	12,7	6.796	5,1
1984	125.724	56.312	44,8	47.832	38,0	15.314	12,2	6.286	5,0
1985	116.481	51.436	44,2	45.566	39,1	13.926	12,0	5.553	4,8

1. Δηλωθείσες κατά τάξη τεκνογονίας γεννήσεις ζώντων τέκνων.
2. Για το 1936 γεννήσεις νομίμων.

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Φυσική κίνηση του πληθυσμού της Ελλάδας, 1956-1984* και *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*, 1984-87

Source: NSSG, *Mouvement naturel de la population* et *Bulletin Mensuel Statistique.*

ΠΙΝΑΚΑΣ Π_3

Συμπληρωμένη γονιμότητα των κοορτών 1953-1984, σε διάφορες διάρκειες γάμου

TABLEAU Π_3

Descendance atteinte aux differentes durées - cohortes de mariages: 1953-1984

Κοορτές *Cohortes*	*Διάρκεια γάμου* *Durée du mariage*											
	1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*15*	*20*
1953	–	0,880	1,151	1,416	1,649	1,841	1,998	2,120	2,213	2,289	2,484	2,529
1954	–	0,880	1,151	1,393	1,604	1,791	1,935	2,044	2,129	2,191	2,361	2,406
1955	–	0,880	1,141	1,370	1,584	1,761	1,900	2,008	2,087	2,148	2,318	2,363
1956	–	0,855	1,120	1,375	1,596	1,775	1,919	2,023	2,102	2,165	2,335	2,385
1957	–	0,826	1,096	1,335	1,543	1,715	1,843	1,944	2,019	2,079	2,239	2,284
1958	–	0,815	1,004	1,290	1,488	1,643	1,766	1,860	1,932	1,992	2,152	2,197
1959	–	0,759	0,995	1,214	1,399	1,554	1,670	1,760	1,832	1,889	2,039	2,079
1960	0,473	0,852	1,112	1,349	1,557	1,725	1,052	1,954	2,031	2,091	2,231	2,271
1961	0,428	0,802	1,050	1,282	1,484	1,645	1,774	1,872	1,944	1,996	2,096	2,131
1962	0,412	0,760	0,996	1,211	1,392	1,547	1,661	1,744	1,882	1,845	1,975	2,010
1963	0,396	0,751	0,977	1,191	1,384	1,530	1,638	1,711	1,766	1,811	1,911	1,941
1964	0,413	0,747	0,976	1,205	1,394	1,534	1,630	1,701	1,755	1,799	1,899	1,929
1965	0,400	0,706	0,974	1,221	1,405	1,535	1,630	1,700	1,754	1,798	1,913	1,943
1966	0,429	0,796	1,055	1,283	1,457	1,588	1,688	1,762	1,820	1,866	1,996	2,026

1967	0,436	0,782	1,032	1,294	1,413	1,539	1,634	1,708	1,763	1,805	1,915	1,945
1968	0,442	0,780	1,031	1,250	1,424	1,556	1,654	1,726	1,782	1,825	1,930	1,980
1969	0,438	0,761	1,008	1,220	1,394	1,526	1,623	1,695	1,749	1,793	1,897	1,927
1970	0,441	0,772	1,024	1,245	1,429	1,562	1,662	1,735	1,791	1,836	1,941	1,971
1971	0,409	0,741	0,987	1,251	1,427	1,562	1,657	1,731	1,787	1,831	1,936	1,956
1972	0,435	0,761	1,025	1,252	1,437	1,568	1,664	1,736	1,790	1,832	1,912	1,932
1973	0,411	0,761	1,034	1,269	1,450	1,579	1,674	1,745	1,792	1,831	1,926	1,946
1974	0,438	0,777	1,045	1,271	1,448	1,574	1,664	1,731	1,779	1,812	1,897	1,917
1975	0,421	0,772	1,035	1,263	1,437	1,565	1,650	1,713	1,758	1,791	1,871	1,891
1976	0,467	0,815	1,095	1,330	1,507	1,633	1,720	1,784	1,828	1,860	1,940	1,960*
1977	0,463	0,814	1,093	1,323	1,492	1,613	1,697	1,757	1,797	1,829	1,909*	1,921*
1978	0,457	0,783	1,058	1,272	1,431	1,544	1,621	1,674	1,714	1,746*	1,826*	1,846*
1979	0,474	0,811	1,071	1,286	1,441	1,548	1,624	1,678	–	–	–	–
1980	0,489	0,819	1,094	1,316	1,480	1,595	1,677	–	–	–	–	–
1981	0,486	0,813	1,075	1,284	1,442	1,558	–	–	–	–	–	–
1982	0,454	0,758	0,995	1,188	1,338	–	–	–	–	–	–	–
1983	0,448	0,750	0,972	1,161	–	–	–	–	–	–	–	–
1984	0,461	0,753	0,980	–	–	–	–	–	–	–	–	–

* Εκτίμηση
* Estimation

NB Για την εκτίμηση της γονιμότητας των κοορτών 1953, 1954 και 1955, για τις διάρκειες γάμου που δεν είναι δυνατόν να υπολογιστούν οι συντελεστές γονιμότητας. ελήφθησαν τα προσμετρούμενα ποσοστά στις αντίστοιχες διάρκειες κατά το έτος 1956. Το αυτό συνέβη και για την εκτίμηση της συμπληρωμένης γονιμότητας στις κοορτές 1975-1978: θεωρήσαμε ως δεδομένο ότι τα ποσοστά γονιμότητας στις διάρκειες που δεν είναι δυνατόν να υπολογιστούν (μέλλουσες) θα παραμείνουν σταθερά στο επίπεδο της πλέον πρόσφατης χρονιάς (1986).

Πηγή: Βλέπει δεδομένα πίνακα Π_1.

Source: Voir données Tableau Π_2.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Β

Διάταξη των γεννήσεων ζώντων κατά τη διάρκεια του γάμου και κατ' έτος (1981-1985) στο διάγραμμα του LEXIS βάσει των υπαρχόντων στοιχείων

διάρκεια γάμου	1981	1982	1983	1984	1985
5					
4	12363	11793	11810	11736	11611
3	16093	15936	16264	15676	13994
2	20479	19679	19465	17493	16458
1	25527	23332	21849	21136	21068
0	34592	32462	31572	31240	29010

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Γ

Διάταξη των ποσοστών έγγαμης γονιμότητας κατά κοορτές γάμων και χρησιμοποίηση των εγκαρσίων δεικτών (ποσοστών) για την διαγενεακή/διαχρονική ανάλυση της γονιμότητας των έγγαμων στην Ελλάδα (1976-1983)

	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
I (6)								
II (5)	0,135	0,131	0,129	0,126	0,128	0,126	0,121	**0,113**
III (4)	0,185	0,181	0,177	0,174	0,177	0,169	**0,159**	0,155
IV (3)	0,235	0,226	0,228	0,235	0,230	**0,214**	0,215	0,222
V (2)	0,268	0,263	0,280	0,279	**0,275**	0,260	0,275	0,262
VI (1)	0,351	0,348	0,351	**0,326**	0,337	0,330	0,327	0,304
VII (0)	0,467	0,463	**0,457**	0,474	0,489	0,486	0,0454	0,448
	A	B	C	D	E	F		

a b

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ξενόγλωσση

Agapitidis S. (1969), «L'évolution de la population de la Grèce; Les facteurs de reproduction», *Population*, 6.

Becker G.S. (1960), «An economic analysis of fertility» στο *Demographic and Economic Change in Developped Countries*, Princeton.

Blake J. (1968), «Are babies Consumer Durables? A critique of the Economic Theory of Reproductive Motivation», *Population Studies*, 1.

Blayo C. (1988), «La fécondité en Europe depuis 1960: Convergence ou divergence?» στο *Actes du Congrès Europeen de Démographie*, IUSSP-EARS-FINNCO, Φιλανδία.

CNRS (εκδ.) (1986), *La fécondité dans les pays industrialisés*, Παρίσι.

Chesnais J.C. (1986), *La transition démographique: étapes, formes, implications économiques*, Παρίσι.

Collomb P. (1976), «De quelques facteurs structurels de baisse de la fécondité française», *Population*, 6.

Drakatos G. (1969), «The determinants of Birth Rate in Developing Countries: An economic Study of Greece», *Economic Development and Culturale Change*, 4.

Easterlin R.A. (1969a), «Towards a Socioeconomic Theory of Fertility: a Survey of Recent Research on Economic Factors in American Fertility», στο S.J. Berman, L. Corsa, R. Freedman (επιμ.), *Fertility and Family Planning. A World View.*

—, «Population» στο N.W. Chamberlain (επιμ.), *Contemporary Economic Issues*, Ontario.

Festy P. (1983), *Les perspectives démographiques des pays de l'Europe Meridionale et de l' Irland*, Στρασβούργο.

—, (1986), «Fécondité et politique démographique en Europe de l'Est» στο *Politiques de Population*, Études et Documents 3, Louvain-la-Neuve.

Hecht J. (1986), «Politique de population et action sur la natalité en Europe de l'Est» στο *Politiques de Population*, Études et Documents 4, Louvainla-Neuve.

INED (1982), *Natalité et politique de population en France et en Europe de l'Est*, Παρίσι.

Kayser B. (1964), *Geographie Humaine de la Grèce*, Παρίσι.

Kotzamanis B. (1986), «Changements démographiques et intervention étatique en matière de population dans la Grèce Moderne» στο Orstom (επιμ.), *Les changements ou les transitions démographiques dans le monde contemporain en développement*, Παρίσι.

—, (1988), *Le mouvement migratoire dans la Grèce de l'aprés-guerre*, Thèse, Παρίσι.

Laroque P. (δνση) (1985), *La politique familiale en France depuis 1945*, Παρίσι.

Leridon H. (1988), «Fecondite et contraception», *SIR*, τχ. 142-143.

Monnier A. (1981), «La reprise recente de la natalité dans quelques pays de l'Europe Occidentale», *Population*, 4-5.

—, (1983), «L'évolution récente de la fécondité dans les pays méditerranéens» στο Cacucci (επιμ.), *Aspetti démographici differenziale dei Paesi del Bacino Mediterraneo*, Bari, Instituto de Economia e Finanza dell'Universita di Bari.

Morsa J. (1979), *Les facteurs socio-économiques de la fécondité et les motivations à la parenté*, Στρασβούργο.

Munoz-Perez F. (1981), «L'évolution de la fécondité dans les pays industrialisés dépuis 1971», *Population*, 3.

—, (1986), «Changements recents de la fécondité en Europe Occidentale et nouveaux traits de la formation des familles», *Population*, 3.

—, (1987), «Le declin de la fécondité dans le sud de l'Europe», *Population*, 6.

Rousel L., Festy P. (1979), *L'évolution recente des attitudes et des comportements à l'égard de la famille dans les états-membres du Conseil de l'Europe*, Στρασβούργο.

Ruder N. (1973), «Comment of R.J Willis' paper, «A new Approach to the Economic Theory of

Fertility Behaviour», *Journal of Political Economy*, τ. 81, ειδικό τεύχος Μάρτιος/Απρίλιος.
Safilios-Rothschild G. (1965), *Quelgues aspects de la fécondité dans les centres urbains de Grèce*, Ανακοίνωση στο Congrès Mondial de la Population Belgrade, τ. II.
—, (1969), *Family and Fertility in Urban Greece*, Ανακοίνωση στην International Population Conference, IUSSP, Λονδίνο.
—, (1972), «The Relationship Between Work Commetement and Fertility», *International Journal of Sociology of the Family*, 2, 3.
J.P. Sardon (1986), «Evolution de la nuptialité et de la divortialité en Europe depuis 1960», *Population*, 3.
Siampos G., Valaoras V. (1969), *Long Term Fertility Trends in Greece (1930-1975)*, Ανακοίνωση στην International Population Conference, IUSSP, Λονδίνο.
Symeonidou H. (1979), «A account on Factors affecting Fertility in Greece (1930-1975)», *The Greek Review of Social Research*, 35.
—, (1980), «Fertility in Greece. Some Explanatory Factors» στο Siampos G. (επιμ.), *Recent Population Change Calling for Polidy Action*, Αθήνα, NSSG-EAPS.
Trichopoulos D., Papaevagelou G. κ.ά. (1974), *The Population of Greece*, Παρίσι, CICRED.
Turchi B. (1975), «Microeconomic Theories of fertility: A critique», *Sociales forces*, τ. 54, 1.
Valaoras V., Polychronopoulou A., Trichopoulos D. (1965), «Control of Family Size in Greece. The Results of a Field Survey», *Populations Studies*, 18.
Valaoras V. (1969), *Changing Patterns of Fertility Differentials. The case of Greece*, Ανακοίνωση στην International Population Conference, IUSSP, Λονδίνο.
Valaoras V., Polychoronopoulou A., Trichopoulos D. (1970), «Abortion in Greece» στο *Social Demography and Medical Responsability*. Proceedings of the Sixthe Conference of the International Planned Parenthood Federation, Europe and Near East Region, IPPF, Belgrad Λονδίνο.
Valaoras V. (1974), *Urban-rural Population Dynamics of Greece 1950-1975*, Αθήνα, NSSG.
Zianikas Ch. (1980), «Le lien entre la nuptialité et la fécondité — l'âge au mariage en Grèce» στο G. Siampos (επιμ.), *Recent Population Change Calling for Policy Action*, NSSG-EAPS Αθήνα.
Whelpton P.K., Kiser C.V. (επιμ.) (1946-1958), *Social and Psychological Factors Affecting Fertility*, Νέα Υόρκη.
Westof C.F., Potter R.G. κ.ά. (1961), *Family Growth in Metropolitan Area*, Princeton.
Willis R.J. (1973), «A new approach to the economic theory of fertility», *Journal of Political Economy* (ειδικό τεύχος).

β) Ελληνόγλωσση

Ανώτατη Συνομοσπονδία Πολυτέκνων Ελλάδος: *Το δημογραφικό μας πρόβλημα — προτάσεις για τη λύση του*, Πρακτικά του Πανελληνίου Συνεδρίου της ΑΣΠΕ, Λάρισα.
Αρσενίου Α. (1971), «Δεν είναι βιολογικοί οι λόγοι μειώσεων των γεννήσεων στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11 Ιουλίου 1973.
Βαλαώρας, Β. (1965), «Δυσμενείς αι δημογραφικαί μας προοπτικαί», *Νέα Οικονομία*, τχ. 12.
—, (1966), *Δημογραφικαί ροπαί και μελλοντικαί προεκτάσεις του πληθυσμού της Ελλάδος (1960-1985)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ.
—, (1969), «Η υπογεννητικότητα των Ελλήνων και αι προκληταί εκτρώσεις», *Πρακτικά Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών*.
—, (1973), «Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος», *Σπουδαί*, 2.
—, (1979), «Ανακόπτεται η υπογεννητικότητα των Ελλήνων», *Νέα*, Νοέμβριος 1979.
—, (1980), *Ο πληθυσμός της Ελλάδος κατά το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα*, Αθήνα, ΕΣΥΕ.
—, (1986), *Το παρόν και το μέλλον του πληθυσμού της Ελλάδος*, Αθήνα.
Βουλή των Ελλήνων (1978), *Πρακτικά, συνεδρίαση Κ'*, 7 Δεκεμβρίου 1978.

—, (1979) *Πρακτικά, συνεδρίαση ΟΓ΄*, 20 Φεβρουαρίου 1979.
—, (1984) Πρακτικά, συνεδρίαση *ΡΙ΄*, 29 Μαρτίου 1984.
—, (1986α) *Πρακτικά, συνεδρίαση ΜΕ΄*, 14 Φεβρουαρίου 1986.
—, (1986β) *Πρακτικά, συνεδριάσεις ΡΜ΄, ΡΜΒ΄, ΡΜΕ΄ και ΡΜΖ΄*, των: 25-5-1984, 26-5-1986, 28-5-1986, 2-6-1986, 4-6-1986.
Γλύστρας Ν. (1985), «Κίνητρα για την αντιμετώπιση του δημογραφικού», *Ελευθεροτυπία*.
Δρεττάκης Μ. (1979), *Επερώτηση σχετικώς με το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας μας*, Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΟΓ΄, 20 Φεβρουαρίου 1979.
—, (1986), *Επερώτηση σχετικά με την πολιτική της Κυβέρνησης απέναντι στο δημογραφικό πρόβλημα της χώρας*, Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΠΕ΄, 14 Φεβρουαρίου 1986.
Δεμεντζόπουλος Α. (1977), *Η αλήθεια γύρω από το δημογραφικό μας πρόβλημα*, Αθήνα.
Δοκορφίκη Ε. (1985), *Αμβλώσεις, ο αφανισμός του γένους*, Αθήνα.
Δρεττάκης Μ., Τσίμπος Κ. (1978), «Η επίδραση της μετανάστευσης στη γονιμότητα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 39-40.
ΕΔΗΜ (1985), *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα*, Αθήνα.
—, (1988) *Η Ευρωπαϊκή Δημογραφική Κοινότητα. Η θέση της Ελλάδας*, Αθήνα.
Ελληνική Εταιρεία Ευγονικής και Γενετικής του Ανθρώπου (1975), «Προβλήματα αναπαραγωγής του ελληνικού πληθυσμού», *Ελληνική Ιατρική*, Μαΐος-Ιούνιος.
Έμκε-Πουλοπούλου Η. (1982), «Πληθυσμιακές Διαρθρώσεις», στο Μάλλιαρης (εκδ.), *Ελλάδα, Ιστορία, Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη.
—, (1986), *Η δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα.
—, (1988), «Δεδομένα της μεταπολεμικής δημογραφικής εξέλιξης στην Ελλάδα και στις χώρες της ΕΟΚ» στο ΕΔΗΜ (εκδ.), *Ευρωπαϊκή Δημογραφική Κοινότητα – η θέση της Ελλάδας*.
Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1956-1985), *Στατιστική της Φυσικής Κίνησης του Πληθυσμού της Ελλάδος*.
—, (1956-1987), *Στατιστική Επετηρίς*.
—, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο* (1986-1988)
ΚΕΠΕ (1978), *Ο πληθυσμός της Ελλάδος*, Αθήνα.
Καδά Κ., Μαύρος Κ., κ.ά. (1978), «Συχνότητα προκλητών εκτρώσεων σε ανύπαντρες και παντρεμένες γυναίκες της Αθήνας», *Ιπποκράτης*, 4.
Κοτζαμάνης Β. (1986), «Η Ελλάδα στον ευρωπαϊκό και διεθνή χώρο: συγκριτικά στοιχεία για τη δημογραφική εξέλιξη στη μεταπολεμική περίοδο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 63.
—, (1987), *Δημογραφικές εξελίξεις και παρεμβάσεις στον τομέα του πληθυσμού στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Εισήγηση στην Ελληνογαλλική Επιστημονική Συνάντηση για τη Δημογραφία, Αθήνα, 18-21 Μαΐου 1987.
—, (1988), «Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα (Ι. Η πορεία της γεννητικότητας και της ολικής γονιμότητας στη μεταπολεμική περίοδο)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 70.
Κατσουγιαννόπουλος Β. (1970), *Η γεννητικότης εν Ελλάδι κατά τα έτη 1956-1966*, Θεσσαλονίκη.
Κατσουγιαννόπουλος Β., Εδιπίδης Θ. (1975), *Σύγχρονοι δημογραφικαί ροπαί της Ελλάδος, 1951-1981*, Θεσσαλονίκη.
Κωλέτση Κ. (1986), «Υπογεννητικότητα: κοινωνική έρευνα», *Ελευθεροτυπία*, 28 Μαρτίου 1986.
Λούρος Ν. (1967), «Η επίπτωσις των εκτρώσεων επί του δημογραφικού προβλήματος της Ελλάδος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 47.
—, (1970), «Τα προβλήματα της δημογραφίας μας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 55.
Παπαδάκης Μ. (1979), *Εξελίξεις και προοπτικές της αναπαραγωγής του ελληνικού πληθυσμού*, Αθήνα.
—, (1985), «Μακροχρόνιες προοπτικές και τάσεις του ελληνικού πληθυσμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 56.

Πολύζος Ν. (1964), «Η επικίνδυνος μείωσις της γεννητικότητος εις την Ελλάδα», *Νέα Οικονομία*, 1.
—, (1971), «Το πληθυσμιακό: οξύτατο πρόβλημα για την Ελλάδα, αλλά ταυτόχρονα αγνοούμενο», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 20 Μαΐου 1971.
—, (1981), *Δημογραφική πρόκληση, υπογεννητικότητα, γήρανση της Ελλάδος*, Αθήνα.
—, (1984), «Όρκος Ιπποκράτη – αμβλώσεις – πενταετές», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 26 Απριλίου 1984.
—, (1985α), «Χαρακτηριστικά της δημογραφικής κρίσης στην Ελλάδα», στο ΕΔΗΜ (εκδ.), *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα*.
—, (1985β), «Τρίτη Ευρωπαϊκή Δημογραφική Συνδιάσκεψη: Θέσεις Ελλάδος - Τουρκίας» στο ΕΔΗΜ (εκδ.), *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα*.
—, (1988), «Δημογραφική παρακμή στις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και στην Ελλάδα στο ΕΔΗΜ (εκδ.), *Η Ευρωπαϊκή Δημογραφική Κοινότητα – η θέση της Ελλάδος*.
Πολύζος Ν., Τζιαφέτας Γ., Έμκε-Πουλοπούλου Η., Σιάμπος Γ. (1988), *Πρόσφατη Δημογραφική Κατάσταση της Ελλάδας – Αίτια, Επιπτώσεις, Πολιτική*, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Αθήνα.
Πολυχρονοπούλου Α. (1967α), *Η εν Ελλάδι συχνότης των αποξέσεων της μητρός*, Αθήνα.
—, (1967β), «Τα αίτια της πτώσεως της γονιμότητας εν Ελλάδι», *Πρακτικά Ιατρικής Εταιρείας*.
Πολυχρονοπούλου Α., Τριχοπούλου Δ. (1969), «Ο ρόλος των δι' αποξέσεων της μητρός προκλητών εκτρώσεων εις την ελάττωσιν της αναπαραγωγικότητος εν Ελλάδι», *Αρχεία Υγιεινής*, τ. 19.
Σερελέα Γ. (1979), «Οι τάσεις γονιμότητας του ελληνικού πληθυσμού κατά την περίοδο 1951-1971», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36-37.
—, (1980), «Δημογραφικά χαρακτηριστικά και δημογραφικό πρόβλημα των χωρών-μελών της ΕΟΚ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 39-40.
Σιάμπος Γ. (1973), *Δημογραφική εξέλιξις της νεωτέρας Ελλάδος, 1921-1980*, Αθήνα.
—, (1985), «Μια τριακονταετία δημογραφικών εξελίξεων στην Ελλάδα», στο ΕΔΗΜ (εκδ.), *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα*.
Συμεωνίδου Χ. (1979), «Πώς θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί η υπογεννητικότητα» *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 15 Μαΐου 1979.
—, (1982), «Το μεταπολεμικό Δημογραφικό Πρόβλημα της Ελλάδας: η υπογεννητικότητα», *Ελευθεροτυπία*, 19 Μαΐου 1982.
—, (1985), «Η εξέλιξη της γεννητικότητας στην Ελλάδα – επιπτώσεις» στο ΕΔΗΜ (εκδ.), *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα*.
—, (1986), «Γονιμότητα και απασχόληση των γυναικών: μια πρώτη προσέγγιση του θέματος για την Περιφέρεια Πρωτευούσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 62.
—, (1988), «Δημογραφικές διαστάσεις των μέτρων προστασίας της οικογένειας και της μητρότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα, στο ΕΔΗΜ (εκδ.), *Ευρωπαϊκή Δημογραφική Κοινότητα – η θέση της Ελλάδας*.
Σούλης Ε. (1985), «Οικογενειακή πολιτική στην Ελλάδα και νέα οικογενειακά επιδόματα» στο ΕΔΗΜ (εκδ.), *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα*.
Τσίπηρα Ο. (1987), «Δημογραφική κρίση – λιγότερες γεννήσεις», *Τό Βήμα*, 10 Μαΐου 1987.
Τζιαφέτας Γ. (1988), *Δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα*, Εισήγηση στο πανελλήνιο συνέδριο της ΑΣΠΕ με θέμα «Το δημογραφικό μας πρόβλημα».
Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (1984), *Πενταετές πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης 1983-1987*, Αθήνα.
—, (1988), *Το δημογραφικό πρόβλημα, μια πρώτη προσέγγιση για την αντιμετώπισή του* (έκθεση της Επιτροπής για το Δημογραφικό Πρόβλημα), Αθήνα.
Ψαρουδάκης Ν. (1985), *Προτού είναι αργά: μέτρα για την αντιμετώπιση του δημογραφικού θανάτου*, Αθήνα.